

VILNIUS UNIVERSITY

Rima Cicėnienė

THE CULTURE OF THE MANUSCRIPT BOOK IN THE GRAND DUCHY OF
LITHUANIA (UNTIL THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY).

SUMMARY OF DOCTORAL DISSERTATION
Humanities, Communication and Information (06 H)

Vilnius, 2011

The dissertation was prepared at Vilnius University in 2006–2010.

Academic supervisor:

Prof. habil. dr. Domas Kaunas (Vilnius University, Humanities, Communication and Information – 06 H)

Consultants:

Prof. dr. Arvydas Pacevičius (Vilnius University, Humanities, Communication and Information – 06 H)

Prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilnius University, Humanities, History– 05 H)

The dissertation will be defended at the session of the Communication and Information Academic Board of Vilnius University:

Chairman:

Prof. dr. Aušra Navickienė (Vilnius University, Humanities, Communication and Information – 06 H)

Members:

Prof. dr. Arvydas Pacevičius (Vilnius University, Humanities, Communication and Information – 06 H)

Habil. dr. Sergejus Temčinas (Institute of the Lithuanian language, Humanities, Philology – 04 H)

Prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilnius University, Humanities, History– 05 H)

Dr. Daiva Narbutienė (The Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences, Humanities, Communication and Information – 06 H)

Opponents:

Dr. Marina Čistiakova (Institute of the Lithuanian language, Humanities, Philology – 04 H)

Doc. dr. Alma Braziūnienė (Vilnius University, Humanities, Communication and Information – 06 H)

The defence of the dissertation will be held at the the public session of the Communication and Information Academic Board of Vilnius University at the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences on the 30th of June 2011 at 13.00.

Address: Žygimantų gatvė 1, LT-01102 Vilnius, Lithuania

The Summary of the Doctoral Dissertation was distributed on May 2011.

The Doctoral Dissertation is available for viewing at the Vilnius University Library and at the the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences.

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Rima Cicėnienė

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS RANKRAŠTINĖS KNYGOS
KULTŪRA (IKI XVI A. ANTROSIOS PUSĖS)

Daktaro disertacijos santrauka

Humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija (06 H)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2006–2010 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. Domas Kaunas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija – 06 H)

Konsultantai:

prof. dr. Arvydas Pacevičius (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija – 06 H)

prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Disertacija ginama Vilniaus universiteto Komunikacijos ir informacijos mokslo krypties taryboje:

Pirmininkas

prof. dr. Aušra Navickienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija – 06 H)

Nariai:

prof. dr. Arvydas Pacevičius (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija – 06 H)

habil. dr. Sergejus Temčinas (Lietuvių kalbos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

dr. Daiva Narbutienė (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija – 06 H)

Oponentai:

dr. Marina Čistiakova (Lietuvių kalbos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

doc. dr. Alma Braziūnienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija – 06 H)

Disertacija bus ginama viešame Komunikacijos ir informacijos mokslo krypties tarybos posėdyje 2011 m. birželio mėn. 30 d. 13 val. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos salėje.

Adresas: Žygimantų 1, LT-01102 Vilnius, Lietuva

Disertacijos santrauka išsiuntinėta 2011 m. gegužės d.

Disertacija galima peržiūrėti Vilniaus universiteto bibliotekoje ir Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje.

Outline of the dissertation

Relevance of the subject. The reception of a new cultural phenomenon in society is called „cultural change“ by theorists. The reception and development of the phenomenon of the book, a process that influences social development and cultural progress, can be considered a cultural change of such a kind. Eventually, this process creates conditions for separate individuals to develop a new custom (such as ownership and cherishing of books), which is later taken on and passed onto new generations¹.

For a long time in the national cultural history, starting from research by Vaclovas Biržiška and Jurgis Lebedys, the history of the manuscript book was discussed only as part of the history of the old literature; only important artifacts from this area of science were thought to merit a mention (these mostly were *the Lithuanian Chronicles*, *the Statutes of Lithuania*, *the Metrics of Lithuania*, and *Gasztold's Prayer Book*). With the lithuanocentric (in respect to language and ethnic territory) research model prevailing, such subjects as the manuscript book of the Grand Duchy of Lithuania (hereafter – the GDL) and the conditions of its dissemination attracted but a fragmentary attention; no separate research study focused on the manuscript book. Upon abandonment of the use of the language criterion in culture history, the need arose to understand *the cultural processes in the GDL in its geographical and ethnoconfessional entirety*², and the scope of research in the history of the manuscript book significantly expanded. When new research appeared on the religious and secular books in Latin, Church Slavonic and Ruthenian, created and having functioned in the GDL, an opportunity arose to look anew into the earliest period of the GDL book history. Books as objects of spiritual and material culture embody the needs of society and thus serve as a manifestation of its development. Therefore, it is of importance to study the factors that determine the reception and spread of the phenomenon of the book, the society participating in the handover/takeover process and the development of books themselves. The GDL's culture history would not be comprehensive if it lacked one of its essential components: the

¹ MURDOCK, George P. Kultūros prigimtis. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 217.

² PETRAUSKAS, Rimvydas. Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV-XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, nr. 23, p. 83.

history of the manuscript book as of the predecessor of the printed book. A study of the reception and spread of the phenomenon of the book would enhance the existing knowledge about the conditions of the development of literature, thereby bringing to light hitherto unknown facts and tendencies of culture development in the GDL.

Historiography. In the present study, the starting point for the analysis of the historiography of the manuscript book in the GDL is the early 19th century. The first historians of the book in the GDL, J. Lelewel and A. W. Bohatkiewicz, distinguished manuscript science, i. e. *graphics*, from the field of bibliography and proposed to evaluate handwritten, manuscript, books *graphically*; they also outlined guidelines for studies of manuscript books, which were interrupted in 1832 upon the closure of Vilnius University. In the end of the 19th century, when establishing Czarist government policy and Russian culture in Lithuania, a considerable interest arose both in Lithuania and Russia as to Slavonic written culture in the GDL. In the Vilnius Public Library, there were compiled the first catalogues of manuscript books in Church Slavonic (P. Giltebrandt, F. Dobrianskis). At the same time, historians of Russian language, literature and culture became interested in manuscript codices. E. Karski was the first to put a date on the earliest compendium compiled in Ruthenian; he accorded special attention to the palaeography of the Cyrillic script and studied social standing of scribes. Studies in the cultural history of the Lithuanian state were resumed upon the reestablishment of its independence. In the early 20th century, M. and V. Biržiška charted the Lithuanocentric direction for research in the field, which was long adhered to by specialists in book science and historians of culture and literature. In 1926, Vaclovas Lastauskas' study on the history of the Ruthenian book came out in Kaunas. The author registered more than 900 monuments of written culture and outlined the repertoire of Ruthenian books. V. Drėma gathered material for research on the art of the manuscript and printed book in the GDL. L. Vladimirovas' work stands out for its novel perspective. His study, the first to discuss the history of the book in Lithuania as part of the world book history, discusses the thematic structure of manuscript books in the GDL, delves into the technology of codex production, names the centres of the GDL's written

culture. The spread of science in Lithuania made conditions for scientists to investigate various issues of book history, some of them important for the culture of the manuscript book in the GDL. These issues include the origins of the concept of *book*, the road of manuscript books and incunabula to Lithuania, personal book collections (K. Jablonskis, K. Gudmantas, A. Pacevičius); writing offices and types of scribes in the GDL. There was gathered new factographic material (A. Pacevičius); based on archaeological findings, there were presented artifacts of writing equipment (E. Svetikas). First paper makers and bookbinders, and the materials used by them, were discussed by E. Laucevičius. Manuscript book design was discussed by art historians (T. Adomonis, E. Slavėnas). Studies of major works of the GDL's written culture – *The Statute of Lithuania* and *Lithuanian Chronicles* – presented codicological descriptions of copies and discussed their origins and ownership (R. Jasas, M. Jučas, E. Gudavičius, S. Lazutka, I. Valikonytė). After 1990, the historians of Lithuanian literature adopted a view of the GDL's culture as multinational and multilanguage and, in their turn, expanded the scope of their research: some scholars began to date the beginnings of written culture by the mid-13th century, the time of the appearance of first autogenic texts. New questions also arose studying the role of the Latin writings that functioned in the GDL (S. Narbutas). In 1994, the scientific research programme *A tradition of Slavonic church literature in the Grand Duchy of Lithuania* was launched. This research gave a boost to studies of such literature historians as S. Temchin, N. Morozova, M. Chistyakova: they were interested not only in the content, specifics and history of the creation of individual manuscript books, but also in the largest libraries of the monasteries in Suprasl and Zhirovichi and the reconstruction of their collections. The problem of Ruthenian literature as of a model of cultural integration was discussed, and the ranking of ecclesiastic texts was carried out. Copious factographic and codicological information was amassed in the studies by Russian, Polish, Belarusian and Ukrainian researchers. Based on the language criterion, manuscript books of the GDL were included into consolidated catalogues and thereby discussed as part of the history of individual states. A number of researchers, working mostly at codex repositories, carried out textological and codicological research of the copies having historical, artistic or other significance, investigated

collections kept in individual libraries, looked into the activities of writing centres, prepared lists of scribes etc., thereby providing factographic material for the present research (A. Turilov, M. Galchenko, J. Zapasko, N. Rozov, E. Potkowski, B. Miodońska, U. Borkowska et al). M. Nikolayev's research stands out for its original viewpoint on the history of the Belarusian manuscript book, whereby the latter is interpreted as part of the GDL's book culture. The author divides the GDL's book history (up to the mid-16th century) into three stages and accords the most attention to the influence (which lasted even until the 17th century) of the writing tradition and manuscript book repertoire on the print book repertoire in the GDL.

The historiography described above demonstrates that the culture of the manuscript book in the GDL has yet to become an object of independent research or of a synthetic study. Even though some scholars did touch upon certain aspects of the subject, this was not the main goal of their research. There have been no Lithuania-based studies of the culture of the manuscript book in the GDL, and the existing factographic evidence is not strong enough to create a comprehensive picture of the GDL's manuscript culture.

The aim and tasks of the research. The aim of the research, which was dictated by the state of the historiography of the problem as discussed above, is to analyse from the perspective of book science the reception and development of the manuscript book culture in the GDL from the 14th century to the second half of the 16th century. The reception of book culture in the GDL will be examined in the context of long-term political, denominational, social, cultural and mental processes. In order to realize this aim, it is planned to accomplish the following tasks:

1. To bring together a corpus of manuscript books copied and/or having functioned on the GDL's territory in the 14th century – the second half of the 16th century and to form the body of sources needed for the research.
2. To determine the social context of the spread of the phenomenon of the manuscript book and its transformations in the GDL until the second half of the 16th century; to

analyse the development of the conception of book phenomenon in the GDL's society.

3. To outline book production processes (work organization, materials used).
4. To disclose the structure of manuscript books of the GDL and its transformations up to the second half of the 16th century; to determine the specifics of manuscript books in the GDL.

The object of the research. The manuscript books that were written, copied or compiled in the GDL, and the books that functioned in the GDL are the object of the present research. Copies in the Church Slavonic, Ruthenian and Latin languages, both written in Cyrillic and Latin script, have been studied. The time range of the research is from the early 14th century to the second half of the 16th century, i. e. from the first existing evidence of a functioning manuscript book to 1575, when the first continuously working printing house in Vilnius – that of Vilnius Academy – began its operations. The territory under research is the chronologically changing GDL's territory (i. e. only the books produced or having functioned during the time when the territory was part of the GDL have been examined). This study does not attempt to analyse comprehensively the content of the codices, this being an appropriate topic for a separate research project. Neither it undertakes to look into the repertoire, since the latter has more than once been discussed in historiography, and the search for new facts would require in-depth research of a different character. The research does not include *pragmatical writings* (i.e. writing office production) that, while fitting in the concept of *book* in the terms of form, served to record information about administration, economy, finance etc. Neither does the study examine the books written in other scripts, due to their specifics.

Concepts and terms used in the research. The concept of *book culture* is used in Lithuanian book science both in the broad and narrow meaning. In the broad meaning it refers to anything related to the book: first and foremost, the processes of book writing, production, dissemination and usage, and the culture of reading. Book culture is also reflected in private book collections, personal and public libraries. It may be said that this

meaning of the *book culture* concept coincides with the communication circuit of the printed book as defined by Robert Darnton. In Krzysztof Migoń's words, book culture (book world) is thus interpreted not only as a set of historical or social facts, but also as an unceasing process of public communication, whereby a role intended for the book in society is realized.

In the narrow meaning, the concept of *book culture* is applied to a book unit as a product of material and artistic culture. It encompasses the interrelation of all book components, i. e. both its physical image and the presentation of its content, and their interaction.

In the current research, the concept of book culture is used in the broad meaning. This enables the author to analyse the reception of book culture in the GDL and makes it possible to study the communication cycle of the manuscript book and those parts of the society that participated in it.

In this study the term *book* is used in two meanings. The first one encompasses both the form (codex) and content (work); i. e. stands for a religious or secular work realized in the form of a codex. Synonyms for the term *book* used in this meaning are *manuscript book* and *codex*. The second meaning of the term *book* is employed in accordance with the conception prevailing at that time period, when a book was identified with an individual *work*; i. e. was identified only with its content. Such a conception of the *book* formed historically, when with the spread of Christianity, such works was being copied from antique rolls into codices. I. e., a codex would incorporate several rolls (works), of which each one was named *book (liber)* and signified a part of a codex having its own separate structure.

The concept of *early book society* chosen for and used in this research covers both various environments (for ex., those of the ruler's court, church magnates, church institutions, nobles, townspeople etc.) and individual personages that in some way participated in the earliest communication cycle of the manuscript book.

The term *book artisans* refers to representatives of different professions participating in book productions. These are: scribes, illuminators, rubricators, bookbinders etc.

The persons who copied books are denoted by the generalizing term *scriptor*. The term *scribe*, often used in historiography, in the present research is employed in a narrower meaning: it refers to the officials working in a writing office or chancery.

This research also uses traditional historiographic terms: (*miniature, initial, format, ustav, headpiece, tailpiece, colophon, margin* etc.)

Methodology. In accordance with the study's aim and tasks, several research methods were applied. These are: analysis of sources; as well as descriptive, reconstruction, comparative, analytical and synthetic method. Based on the extant sources, these research methods enabled the author to draw conclusions (or at least to make assumptions) about the book copies or their collections that functioned in the GDL. The selected research methods made it possible to analyse the development of book culture from various aspects, in the context of both long-term processes and a strictly defined time period; and to examine changes in the structure of a codex as an individual object.

In order to determine the social context of the development of the manuscript book and its transformations, the prosopography method was employed. The purpose of the latter is to select by one criterion a group of persons to be researched, and to define a researchable space. The main criterion was an established relation between a person and a manuscript book. The additional applied criteria were the geographical one (persons under study hailed from, lived in and worked in the GDL) and the chronological one (the limits of the study coincide with the chronological limits of the studied phenomenon, i. e. from the first documented mentioning of a manuscript book in the 14th century to 1575). To collect more comprehensive information, a questionnaire was compiled about the persons under study (i. e. name, life dates, family, social origins, education and career, place of habitation, religious denomination) and the facts confirming the presence of books in these persons' environment.

The amount of information being limited and the group of persons under study being comparatively small, the evidence was summarized in a table. The facts about the studied persons were grouped by social origins or, if the latter were unknown, by occupied position.

The data in the groups were arranged chronologically and alphabetically. Additionally, the nobles were grouped by generations within one family, meanwhile church magnates and priests were grouped by rank within the social stratum and a denomination. The table contains main biographic data on the studied persons and all known facts of the functioning of books; it also includes information sources and other information concerning book culture. The data grouped in this manner enabled the researcher to estimate the quantitative aspect of the phenomenon of the book, to examine the spread of the phenomenon in separate groups of people, to determine how many books (and in what manner) functioned in a person's living environment. The qualitative research was carried out based on the same evidence, grouped by main established forms of the functioning of books in a person's environment: book ordering, donations and ownership. It should be noted that when discussing these data for separate groups, some persons will be mentioned more than once if different forms of the existence of books have been established in their environment.

The use of the prosopography method for the evaluation of the entirety of the collected fragmentary evidence made it possible to interpret the information and formulate more general conclusions about the transformations of ways and forms of the functioning of manuscript books, and about the spread of the book in a particular social group of the GDL's residents. The official post occupied by a person under study often helps to identify the person, meanwhile the land owned by the person is an indication as to where a codex might have been produced. Life dates of the persons under study may be instrumental in finding out the chronological framework of the functioning of books or particular dates of some copies' migration. The evidence about the social origins of the studied persons, their education, career or religious views enabled the researcher to reconstruct book environment connections between individual persons and institutions, the relations between different social strata, women's literacy, the influence of individual persons (or families) on the spread of the manuscript book in the GDL.

As the sources are innumerable and rather fragmentary, it is possible to draw only very careful conclusions to the research. It should be emphasized that the research results identify only principal social groups linked to manuscript book culture and the types of their

relationship with books, so the results may be subject to slight change in the case of a discovery of new facts related to the functioning of books.

The qualitative data collected for the purposes of prosopographic research were used to clarify which forms of the functioning of the manuscript books prevailed in the GDL's society of the 14th – mid-16th century and how/whether they changed. To identify these forms, the author used R. Darnton's communication circuit of the print book, applying its stages to the cycle of the manuscript book. The collected information enabled the author to classify the persons under study and the books functioning in their environment into several large groups fitting into the integrated cycle of the manuscript book: book orderers, donators, owners and book makers; and to pinpoint changes in the composition of these groups over the period under study.

Seeking to examine the manuscript book as a product of the material and spiritual culture of both society in general and a particular environment, the codicological method was applied. Both external (format, block, bindings) and internal (script, decorations etc) elements of books were analysed.

Even though all examined books had already had bibliographic descriptions compiled both in the early and in the late 20th century, the most attention had been accorded to the presentation of the books' content, without referring to the principal elements of a book (title, block size, individual watermarks, script etc.), denoting merely few isolated codicological elements. Therefore, for the purposes of the present research, the books were examined *de visu* and described according to a description form consisting of 32 fields, which was specially created by the author. Despite the majority of the extant manuscript books being incomplete (some copies had been rebound or damaged by use, which resulted in the loss of their initial structure and alterations to both external and internal book elements), the thus-compiled descriptions were instrumental in obtaining a sufficient amount of information about the components of both external and internal book structure. The availability of data on book structure elements for the entire studied period enabled the author to study their development and transformations. The entirety of the collected data made it possible to analyse from various aspects the books copied in the GDL: to collect

and systematize the information as to the origins, production and the history of the functioning of the manuscript book; to reveal common tendencies of these processes and identify their specific features. All this enabled the author to study book culture in the context of continuous processes and evaluate the speed of the reception of the book.

Sources. The sources used in the research can be classified into four groups: manuscript books; archival sources; archaeological findings; chemical research results.

The most numerous group consists of manuscripts books copied in the GDL. They are kept in the holdings of archives, libraries and museums of Lithuania, Russia, Poland, Belarus, Ukraine, Germany, Great Britain, France, Italy, Hungary and Czech Republic. Due to limited time and financial reasons, only part of the books were examined *de visu*, in other cases works by Russian, Polish and Ukrainian scientists – manuscript book catalogues, published facsimiles and studies of individual codices containing *de visu* descriptions of the latter – were used as sources.

When evaluating the whole of the GDL's book production available for the research, it may be stated that having in mind the size of the then GDL's territory and the length of the period under study, the number of the identified books is not final and therefore does not reflect the entirety of the GDL's book production. The scarcity of the sources (book copies) may have been caused by several reasons. Firstly, many libraries were ravaged during various wars and other historical cataclysms: they were burned, looted, divided and taken away to other regions. Secondly, a number of books were destroyed by contemporaries themselves: the books that lost their immediate relevance were used to bind newer, more salient books. Lastly, natural wear and tear took its toll; so the books kept in institutional libraries have remained most numerous, most complete and in the best condition.

The research was complicated by the fact that so far there has been no catalogue compiled of the extant manuscript books written and functioning in the GDL until the mid-16th century; in addition, former collections of the largest libraries of the GDL are still in the early stages of reconstruction. The information offered in the manuscript book catalogues compiled by 19th century scientists or published abroad in the last decades is not

always comprehensive or accurate; due to various factors descriptions tend to omit inscriptions referring to a book's origins or functioning in the GDL. This circumstance creates difficulties in attributing books, and thereby reduces the number of copies suitable for research.

All this made impact on the results of the research. Some of the questions raised were only partly answered. The features of the manuscript books produced in the GDL were identified hypothetically; institutions or personages, in whose environment book production appeared and functioned, were specified; their possible interactions were studied. The results of the prosopographic research might be corrected by the discovery of new data. The available sources being fragmentary, some statements remain hypothetical. However, it should be noted that the chronology of the studied manuscript books is consistent, a circumstance that enabled the author to investigate the continuity of individual processes or phenomena.

The research analysed 280 manuscript books and their fragments. Out of them, 179 were examined *de visu* and 101 through printed catalogues and specific studies. Studied were the books produced in the GDL and the ones produced in Poland but commissioned by persons with GDL origins. For the purposes of comparative analysis, examined were also the copies (and their fragments) of imported Latin books that functioned in the GDL.

The most numerous collection of manuscript books used in the research is kept in the Manuscript Department of the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (hereafter WLLAS). It reflects the main tendencies of the development in the GDL of the manuscript books written in Cyrillic script. Four books in Cyrillic script are kept in the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania (hereafter MMNLL). A comparatively small but significant book group comprises the copies examined *de visu* in the Manuscript Departments of the National Library of Russia and the Library of the Russian Academy of Sciences. This group of sources includes not only some of the most lavishly decorated specimens of the GDL manuscript book in Cyrillic script, but also codices important by their content.

Single copies of books in Latin script and their fragments are kept in the Manuscript Departments of WLLAS and MMNLL, several copies are in various Western European states. Based on the history of the collections, it can be assumed that some Latin books that were written or functioned in the GDL could be now kept in Russian and Poland institutions; due to the lack of attribution these books were omitted from the research. Fragments of Latin books kept in the National Museum of Lithuania, Vilnius University Library and WLLAS were also excluded.

In the present study, manuscript codices or their individual elements were analysed as an independent source. To research the functioning of books in the GDL's society, there were used colophons as well as provenience, archival and marginal inscriptions containing information about book orderers, scribes, book donors and other persons. In addition, such inscriptions together with extant miniatures were used to reconstruct the process of book production.

Book paper and watermarks are important for the history of a book's origins. When dating a book, they can be used to specify the geography of the origins of paper used in the GDL, to evaluate the accumulation of available paper at a book production location, to identify other books copied in that environment, and thereby to determine by book production location the possibilities of the spread of the same type of paper. However, it should be remembered that paper and watermarks have but limited value as sources, so dating by watermarks is not always accurate.

The comparative analysis of extant original bindings, impressions and decorative elements with the circumstances of writing and storing a book provided information about the location and time of writing, production processes and the functioning of the book. By comparing bindings and their details with the dated and attributed copies, it is attempted to date and attribute also other copies. As the same stamp might obviously have been sold, given away or used by several generations of binders, the obtained data were interpreted critically.

Manuscript books themselves were used as a source for the analysis of some stages of book production as well as books' external elements and internal structure. Book rubrics,

registers and catalogues of extant books were instrumental in evaluating changes in the outlook on the book and its separate elements in the GDL.

The second important group of sources comprises various documents: invoice books, the *Metrics of Lithuania*, testaments, inventories of the assets of private persons and institutions, university registers. Both archival materials and published sources were used in the research. The body of documents provided evidence about individuals and the books they owned, forms of the functioning of codices, about the interpretation of the book and references to books in the sources of that period.

The third group contains archaeological sources. In the present study used were E. Svetik's research materials, the reports by archaeologists from the Institute of the History of Lithuania, findings from archaeological excavations in various locations kept in the National Museum of Lithuania. The largest pool of findings relevant for the purposes of the research comprises the materials of the excavations done on the territory of Vilnius castles in 1991–2005: a significant number of single book fastenings, furnishings and their details. The archaeological findings provide information about the artistic variety of the bookbinding decorations of those times, which is conducive in estimating the format of the then books and a possible origin of bookbinding elements. Another group of archaeological findings consists of writing tools. The materials collected by archaeological research groups also demonstrate the spread of literacy in the country.

A novel source of information (the fourth group) comprises evidence obtained by the research carried out by the restorers from WLLAS, the National Museum of Lithuania and the Lithuanian Art Museum. Applying the method of infrared spectroscopy (IR) and microchemical analysis, the information was obtained as to the materials used for the production of paper, ink and colors and for the treatment of bookbinding leather; the composition of metals used was determined. As few such studies have hitherto been carried out, the information they provide, while being novel and of much importance, is too preliminary to draw generalizing conclusions.

The body of used sources is the factographic basis for the research. It supplements and sometimes revises the facts already known in historiography and permits the author to

investigate the participation of GDL society in book culture, to look anew at the processes of manuscript codex production and the development of book architectonics. The amassed data make it possible to amend the established views on GDL book history and to undertake novel studies of individual centres of manuscript book production.

The novelty of the research. The historiographic discussion in this study shows that in works on Lithuania's culture and book history the manuscript book is mentioned only fragmentarily and most often in the light of the existing historiography stereotypes, such as: manuscript book culture in the GDL was allegedly extremely poor; a book was a very rare and little known object in 13th–14th century society; upon the advent of Christianity in 1387, Latin books supplanted the *Russian* ones. Only the books produced in the GDL's environment starting from the early 14th century as well as *the Lithuanian Chronicles*, *the Statute of Lithuania* and *the Metrics of Lithuania*, created in the late 15th century – the early 16th century, were viewed as part of the GDL's literature and manuscript culture history. The history of the books and literature in the GDL used to be divided into Ukrainian, Belarusian, Russian and Lithuanian branches according to the language criterion based on the languages that would form much later in history. However, applying the principle of attribution proposed by historians of Latin literature – *everything created, recreated or assimilated in the Duchy or by its citizens abroad*³ – to the manuscript book, made it possible to gain a new insight into the examined extant books written or having functioned in the GDL and into extant archival sources related to the functioning of books in the GDL, to look anew at the newest archaeological findings and art objects of that time. Bringing together those culture components that were considered in historiography to be of a strictly national nature yielded a cross-cultural corpus of the GDL's manuscript books, which is instrumental for a new interpretation of the facts. This enabled the author to investigate separate processes of the development of the book as a whole and to study their interactions on the territory of the entire GDL. The research thus clarifies the beginnings of book history

³ NARBUTAS, Sigitas. Valdovė ir jos tarnaitės: Lietuvos lotyniškoji raštija dominavimo laikotarpiu. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26, 2008, p. 35.

in the GDL, looks into hitherto little studied manuscript book production processes and work organization, analyses a continuous development of the structure of the manuscript book in the GDL. It attempts to put a different emphasis on the aspect of social purpose, answering the questions: who and for whom created books, how and for what purpose books were used and how they were viewed by society. The current research is the first to introduce some archaeological artifacts and results of a chemical study of the substances used in book manufacture.

These aspects of the research permit at least in part to fill lacunae in the culture history of the GDL's manuscript book.

The theses defended:

1. The beginnings of manuscript book culture in the GDL should be associated with the early 14th century. The onset of Catholicism and the accompanying culture phenomena created preconditions for a speedier development of the manuscript book.
2. The book society in the GDL may be said to have been established by the late 15th century – the early 16th century. The spread of the manuscript book influenced cultural and mental changes in society. As a consequences of this bilateral process the conception of the book in society changed. Book structure thereby changed as well.
3. As far back as the late 15th century – the early 16th century the technological processes of manuscript book manufacture and work organization were established in the GDL's society.

The structure of the research. The dissertation consists of four parts, the conclusions, a list of abbreviations, a list of sources and literature used, and four addenda. It includes two tables and a schema.

The first part of the dissertation, *The book in the Grand Duchy of Lithuania: the conditions of spread and functioning*, consists of five chapters. This part discusses phenomena that were principal in forming the society's cultural, confessional and practical

needs and that formed the conditions for the spread and functioning of the manuscript book in the GDL: the history of the region's Christianization and aspirations for a church unia, the involvement of the ruler's court and chancery, and the development of education as a context for the reception of book culture.

The first chapter, *The Christianization process*, analyses how the both branches of Christianity added to the early Christianization of the GDL, the accompanying spread of written culture and the formation of confessional need in books. As early as in the early 14th century the state was not only multinational, but also multiconfessional. Having relocated to the Rus' lands, the princes of Lithuanian origins took on the culture, writing system and traditions of the Ruthenian lands. This is the reason for the circumstance that some of the first manuscript books created in the GDL are dated by the early 14th century and are associated with these Orthodox magnates. The spread of Latin written culture intensified after the GDL's rulers chose the Catholic Church in 1386 and started the dissemination of the Christian faith, a process in which the GDL's magnates also became involved.

The first known books in Latin are associated with newly founded Catholic churches and the expanding network of bishopries and parishes. Monastic orders, especially the Bernardines and the Franciscans, were also active in Christianization process. The introduction of Catholic baptism not only created conditions for the emergence and functioning of the book, but also was a factor in the establishment of new centres of written culture, the spread of Latin books both in the Lithuanian and Ruthenian GDL, the expansion of the repertoire of books and the appearance of the first books in Ruthenian.

The second chapter of the first part, *Orthodoxes and the seeking of a Church unia* aims to clarify how this co-existence of different confessions and political realities influenced the development of the manuscript book. The establishment of a separate metropolitanate and a Church unia was actively sought by the GDL's rulers, orthodox magnates and metropolitans. Efforts were being made to form a corpus of the state's own saints, and the propagation of their cult is reflected both in hagiographic compendia and liturgical calendars. With the advent of Constantinople-appointed metropolitans, a Balkan influence

became obvious in the GDL's literature. The seeking of a Church unia fostered the development of both practical writing and book culture: the emergence of the GDL's own authors, the compilation of the GDL's own books of the Holy Scripture and the rise of the metropolitanate and particularly of the newly established Suprasl monastery as new centres of written culture.

The third chapter of the first part, *The ruler's court*, analyses the medium for the development of written culture that was created at the developing ruler's court and the accompanying institutions. The structure of the court was evolving from the very beginnings of statehood; and not only local nobles, but also knights, guests and scribes who came from various European countries contributed to the court milieu. The ruler's court was an environment that promoted the formation of book culture in the GDL.

The fourth chapter, *The Chancery*, discusses how the development of this institution shaped the needs of literate people who required books in the course of their everyday lives. The specifics of the historical development of the GDL determined that the Latin, Ruthenian, German, Czech, and later Polish, languages were used in writing offices to a varying degree. Not only the Grand Duke himself, but also officials, noblemen and church magnates in their everyday activities and foreign relations increasingly often relied on written communication, which eventually spread more widely in the country. The State Chancery became a workplace for generations of scribes, some of whom started gathering collections of manuscript books. In the early 16th century, the number of both professional scribes and literate people in the state steadily grew. They worked in the chanceries of church institutions and city magistrates as well as in the remoter administration units and manors; their information needs were formed by everyday life requirements.

The fifth chapter discusses *The education*. In the GDL, the spread of education took place along with baptism, which in its turn caused a greater need in books. In each newly established or already functioning school, in many a noble family, books were now used for educational needs. The children of the GDL's magnates were also sent to study to the ruler's court. It became customary for those who received education to make a career. It may be said, that the period from the mid-15th century to the first quarter of the 16th century saw

the emergence of a contingent of educated people who together with the courtiers from abroad made up an intellectual core of the Grand Duke's court. The evolvement of literacy and education was directly connected to the number of acquired books, the variety of their repertoire and the spread of the book in various social strata.

The convergence of the Eastern and Western civilizations, the co-existence of different traditions on the territory of the GDL fostered their mutual interaction and created promising conditions for the formation of the region's own cultural, scientific and religious politics. In the mid-15th- century GDL, there was a favourable prospect for the spread and functioning of the manuscript book .

The second part of the dissertation deals with the *Genesis and development of the early book society*. Using data accumulated by the prosopographic research, the author investigates what were the main forms of the functioning of the book and what personages were related to them; who were book artisans during the studied period; what was the reception of the book and what views on the book were expressed in the sources of the times. The first chapter of the second part, *Persons and the forms of functioning of the book*, analyses in which social groups the book functioned from the 14th century. For the purpose of the research, data about 192 persons were collected. The latter included rulers, magnates, clerics and officials of various rank, nobles, townspeople, students, and also several persons whose social status was not indicated in the sources. The change through the ages is obvious: while in the 14th century the book functioned only in the environment of the rulers of the country, appanage princes and church magnates, in the 16th century it was already spreading amongst magnates, nobles, and townspeople. In accordance with the main forms of the functioning of the book the persons were classified into book orderers, donors, owners and book artisans. Throughout the studied period, the geography of book orders and the variety of repertoire expanded. However, most often both commissioned and donated books were liturgical. The main purpose of commissions and donation was remembrance. Since the late 15th century, people started to order books for personal use, giving them to one another as gifts; not only church institutions, but manors as well began collecting books. By the turn of the 15th-16th centuries rulers and magnates had already amassed

personal book collections. In the 16th century, officials, nobles, townspeople also started acquiring books. These collections were usually made up not only by manuscript, but also by printed books in many languages, which frequently bore ownership markings. The analysis of the colophons examined in the research process enabled the author to delve into the issues related to the social composition of the professional group of book artisans. A location of the copying of a book and a form of writing one's own name and rank became main criteria for classifying persons into clerics and laypeople. It has been determined that from the 14th century books were copied by clerics, and since the mid-15th century also by lay scriptors who combined a scribe's career with the copying of books by commission. In the first half of the 16th century the numbers of clerical and lay scriptors became almost equal. It may be said, that in the late 15th century – the early 16th century book copying environments had formed in monasteries, church institutions, the ruler's chanceries and magnates' writing offices.

The second chapter, *Reception of the book in society*, investigates changes in the society's view on the book. Since the 14th century, while for some people the books have played the role of work instruments, for others they have been symbols of status and fashion, yet for others they have fulfilled a profoundly spiritual need. During the studied period, new works were being created, translations were being made, new editions of existing texts were being compiled. Books fulfilled a function of preserving the memory and amassing necessary information. The marginalia left in text margins and ownership marks are a testimony to the active functioning of books in society, to a change of owners. Social, work and personal relationships with books had been formed. Codices were pictured in art work of the times. In the first half of the 16th century, the book became part of life of the GDL's literate citizens.

This penetration of the book into society life is also confirmed by an analysis of how books were referred to in the society. This issue is addressed in the third chapter, *The concept of the book in sources*. Based on single extant inventories, asset lists and book registers of the late 14th century – the mid-16th century and the 1557 catalogue of the Suprasl monastery library, it is discussed what characteristics of the book and its

components contemporaries considered important and necessary to mention in order to identify a codex. The expanded repertoire of books along with the rise of the printed book influenced the concept of the book in society. It is shown, that while in the late 15th century a book had been referred to as a unit, from the early 16th century some characteristics of a codex were also mentioned that described both its context and physical appearance.

Book culture and the reception of the book in society would not be comprehensively addressed without the evaluation of all factors related to its emergence and functioning, of which the book production process is the most important one. In the third part of the study, *Manuscript book production*, it is attempted to answer the questions of how, where and by what means books were made. The first chapter, *Book writing process*, based on extant codices and the specifics of their structure as well as the analysis of scribes' inscriptions and the interpretation of the information, determines the rules and traditions of scriptorium work (the use of templates and formulars, possible sharing of work experience). Miniatures, extant marginal inscriptions and the way of inscribing text in codices demonstrate the existence of organized work, the distribution of chores and provide information about the writing process and its duration.

The second chapter, *Materials and writing tools used in book production*, examines the changes in the materials (parchment, paper) used in book production. The analysis of book paper reveals that scriptoria accumulated stocks of various materials, whose usage areas throw light on the history of the making of individual codices. Archaeological findings make it possible at least approximately to envisage what writing tools were like (styli, ink pots); miniatures and marginalia are a testimony to the use of quills for writing. Chemical analysis reveals that different materials and pigments were used in scriptoria for making ink for writing and colours for illuminations.

The fourth part of the dissertation, *The development of the structural design of the book*, analyses the codex as a product of material and spiritual culture in society. The rules of the structural design of a book formed in a certain environment, the priority given by the scribe to one or other decorative style, provide information not only about aesthetic taste and aspiration of the environment of the codex production or its possible orderers, but also

about the financial possibilities of the latter. It should be noted that book design was one of the social codes of the literate society of those times.

The first chapter, *Changes in the shape of books*, analyses the changes in external elements of a codex' structure: format, block and binding. The physical appearance of a book depended not only on the skills of its makers, but also on the financial resources and materials available for its production, the prevailing traditions of book artisanship, and on the purpose of the book. The analysis of signatures provides additional information on the history of copying and functioning of codices. The examination of extant original bindings shows that in the late 15th century – the second half of the 16th century bindings of local making functioned in the GDL. As more and more printed books found their way to the region from Western Europe, the style of the decorative elements of local bindings became increasingly similar to that of Western bindings. As early as then, bookbinders and the orderers of their work strove that the composition of a book cover should include elements related to the book's contents or denoting its ownership.

The second chapter, *The unity of content and appearance*, discusses the changes in internal elements of book structure (text field, script, main and auxiliary text, decoration and illustrations). The content, structure elements, art design and purpose of a codex bore a close association to its orderer. In the early 16th century, a GDL codex began to be considered as an integral unit in the terms of both form and content. There appeared first codices with a common Contents page and preface, and a uniform system of rubrics and initials. The similar architectonics of the book was also used by the first printers. From the late 15th century, interaction of the manuscript and print book may be said to have existed in the GDL's book culture.

The conclusions of the dissertation.

1. The research carried out confirms that the beginnings of the history of book culture in the GDL may be associated with the first half of the 14th century. The christening of the ruler's court in the mid-13th century created favourable conditions for the activities of the Catholic church in Lithuania. Both in the lands of *Lithuania propria* and in the neighbouring

countries there already functioned individual copies of Catholic and Orthodox liturgical books. The late Christianization of the GDL led to a speedy reception of Western European civilization. The establishment and evolution of the ruler's court and Catholic church institutions created propitious circumstances for the spread and functioning of the Latin book and resulted in the founding of new writing centres. Owing to the development of chanceries (writing offices) and schools, written documents started to be used not only on the state level, but in the course of interpersonal or property relations of the social elite. The contingent of literate people who could read and write in Ruthenian, Church Slavonic, Latin and Polish speedily increased.

2. Even though many changes in book culture took place owing to the activities of Catholic church and the milieu of the Grand Dukes, Orthodox church played an equally important role in this process. Having annexed Ruthenian lands and having converted to the Catholic faith, the GDL actively sought a church unia and attempted to make the region's Orthodox church to be subject only to Constantinople. The creation of the Kiev metropolitanate with the centre in Nowogrodek and later in Vilnius, energetic political, religious and cultural activities of the metropolitans created conditions for the formation of the GDL's own manuscript book. The state's own compendia of the Holy Scripture books were being compiled, the state's own saints were being pictured both in literature and art (miniatures) – these efforts might also have been undertaken for the purposes of the state politics, in a quest for a church unia. All this also served as a counterbalance as for the Catholic written culture as for the Moscow Orthodox one.

3. The potential of the Ruthenian part of the state was successfully realized, when Orthodox culture heritage was integrated into the cultural context of the state (state chancery, chronicle writing). During the whole of the studied period, due to the existing political and religious conditions, Latin and Ruthenian books functioned together; not only Catholic centres of writing, but also Orthodox ones were established. During the studied period, new prominent centres of writing: in Kiev Pechersk Lavra, Slutsk, Lesch; in the Vilnius, Nowogrodek and Smolensk chanceries of the Bishop of Smolensk and the Metropolitan of Kiev; in monasteries; in estates of the region's rulers and of the families of Soltan, Sluckis,

Goštautas (Gasztold), Radvila (Radziwill), Ostrogiškis (Ostrogski). In the early 16th century, the chancery of Metropolitan Joseph Soltan became one of the most important such centres. In the mid-16th century Suprasl monastery emerged as the centre of written culture. The need in manuscript books rose in the milieu of the ruler's court, magnates and church institutions; from the mid-15th century this need emerged in the stratum of wealthy and literate townspeople. The established facts of the functioning of books among the GDL's residents demonstrate the genesis and transformations of the book society from the 14th to the second half of the 16th century.

4. It may be stated that in the 14th century an early book society was already formed in the GDL. The region's rulers, appanage princes and magnates of both the churches, who, being the first to accept the phenomenon of the book and to understand its importance, fostered the spread of the book in the state. The forms of the functioning of the book that prevailed until the mid-16th century had already formed in the 14th century. At this time period books were actively being commissioned, copied and donated, their function was to preserve memory. Books were also viewed as a symbol of status and luxury. Rulers endeavoured to set an example for their subjects to follow. Publicly demonstrated observance of Catholic rites and generosity to the Church exerted a profound influence on spiritual life of the society. From the mid-15th century, this book society also included noblemen, townspeople and students. The mature needs of the society in combination with diverse cultural traditions coexisting in the state promoted the speedy spread of book culture. Some works started to be translated from Latin, Polish and Czech into Ruthenian. From the late 15th century – early 16th century the milieu consisting of people who were engaged in intellectual work and had cultural needs (both Lithuanians and Ruthenians) was firmly established. This milieu became the main user of the manuscript and print books (whose number was rapidly increasing), an originator of writing initiatives, maecenas and creator. Codices were now commissioned in artisans' atelier, bought in specially designated places. In the mid-16th century the book society of the GDL encompassed various social strata, and the communication of the manuscript book acquired the specifics of a full cycle. Owing to the political, social and personal aspirations of the political elite and magnates of both the

Churches, and to their commissions, there were created new compendia of texts, chronicles, law treatises, polemical and panegyric texts. GDL's people began gathering personal and institutional book collections.

5. During the discussed period, the social composition of the book-artisan stratum changed as well. While in the 14th century it consisted of clerics, by the first half of the 16th century it already included laymen scribes who combined a scribe's career with book copying on commission. Scribes' different geographic origins, their travels in connection to their work location, individual generations of scribes, the relations between book orderers and scribes, demonstrate that at that time groups of book artisans began to form, while various (both religious and secular) environments of book copying had already formed.

6. The copying of a book, the main process of book production, burgeoned at the last quarter of the 15th century – mid-16th century. The multitude of writing locations, the variety of materials, collaboration or a presence of authority at work, the appearance of templates for colophons and illuminations are a testimony to the existence of an established process of book writing, work traditions and rules. Scribes not just copied texts, but used all their creative powers in the course of their work. All these factors made it possible to increase the number of copied volumes and to diversify the design of codices.

7. In the 14th-15th century, donations of liturgical books promoted the spread not only of Christianity, but also of book culture and so helped to form a new interpretation of cultural phenomena, in particular of the book. At that period, for some members of society the book already served as a work instrument, while for others it was a status symbol. From the late 15th century to the second half of the 16th century, for some people books also began to satisfy spiritual needs and aspirations for creativity.

8. As books became increasingly numerous and the relationship with books diversified, the idea of the book in the GDL's society also underwent a change. If during the early stage of the studied period a book was understood as a static and uniform sacral object, little influenced by man, from the 15th century it was considered to be a mutable object much affected by persons directly connected with the book. Codices migrated both in the geographical and living space. Books not only accompanied people in their travels to

various locations, they were constantly used. Codices were moved from their storage boxes to the stacks of newly-founded libraries. Books were inherited from one generation to another. The structure of the book itself also became changeable: bound books could be now made up not only of a single copied text, but of several texts according to their subject and purpose. Moreover, it was now possible to remove from a book any undesirable part, chapter or quire. Upon a change in church statutes, some books became dispensable, they were called *vetus* or *старые* (old). Books were often recycled (for ex., parchment leaves were used for binding new books).

9. The changing interpretation of the book is reflected in the sources of that time. In the early 15th century the book was denoted only by a short definition that summarized the essence of the content. At the turn of the century it was already defined as an object, and only its physical characteristics were denoted in the registers, and by the mid-16th century literate people already created a prototype of the bibliographic description, which they used for compiling book lists and catalogues.

10. Based on the codicology research, it is possible to identify three stages of the development of the GDL's manuscript book as a product of material and spiritual culture and an instrument of social communication. The earliest stage encompasses the period until the end of the 14th century. Books were produced in 1⁰ format, written on parchment in ustav and decorated in the teratological style. Their repertoire was strictly liturgical. The second one began from the 15th century. The books then were made in 4⁰, later in 8⁰ format. Codices were written both on parchment and paper in half-ustav and decorated in the Balkan style. The repertoire now included secular texts and translations from Latin, Czech and Hebrew. The turn of the 15th–16th centuries marked the beginning of the third stage. At that period only a small number of copies (usually lavishly decorated) were written on parchment. Even though books were still written in half-ustav, the neo-Byzantine decoration, a style much influenced by Western European art, began spreading along with the Balkan tradition. The illumination in this style coupled with singularly wide text field became a characteristic feature of the manuscript book of the GDL. This time also saw the rise of a new phenomenon: a mutual interaction of the printed and the manuscript book, a

process that had a strong impact on book repertoire and decoration. While scribes copied printed books or their parts into codices, printers, in their turn, printed texts of manuscript books, taking on the entire structure and architectonics of the manuscript book. These permutations of the book demonstrate changes in the economical, financial and cultural potential and the needs of the society of that time.

11. During the studied period a book (as a work) already was an integral organism, with its own architectonics, whereby external and internal elements of book structure adapted to each type of book. The majority of these elements were well-established, even traditional. All elements of a book, its art design, functional purpose and the orderer bore a close association. In the early 16th century the concept of a book as a unit underwent a change. The concept of a codex as an object that physically joined separate works (books) was replaced by the idea of a codex as an integral unit (a new work) possessing unifying internal and external elements of a book. In other words, the concept of the *book* during the earliest stage concerned only a book's content, while from the early 16th century this concept already encompassed both content and physical shape and coincided with the concept of the *codex*. A codex acquired such features as a common Contents section and preface, three-level headpieces and initials. The details of book decoration started reflecting the world perception of the age.

12. Based on the study of the sources, it may be stated that owing to the co-existence of the books written in Cyrillic and Latin script, as early as in the second half of the 15th century, original book culture started developing in the GDL. Affluency of the region and the aesthetic taste of orderers were conducive to the production of exclusively crafted, lavishly adorned volumes. The art of making manuscript books achieved a high level of excellence and was well able to satisfy the requirements of a variety of orderers.

13. The trends in the book culture of the GDL moved closer to those in Western European book culture. The educated part of the population of the multinational GDL served as a connecting link between the nations and cultures; the scientific and cultural knowledge accumulated by this group predetermined the 16th-century achievements in the GDL's literature, science and culture. In the early 16th century books written in Church Slavonic,

Ruthenian and Latin experienced the influence of both the Catholic and Orthodox traditions in the terms of language, textology and art, i. e. such books became the clearest manifestation of the interaction of Western and Eastern Christianity and a form of the cultural expression of the latter in the GDL.

The reception of the culture of the manuscript book created conditions for the dynamic development of the print book. Not only there were amassed written text resources, but there was also laid intellectual and material groundwork for the establishment and functioning of the print book. The spread of both the manuscript and print book from the early 16th century intensified the scientific and information needs of the society.

The addenda to the dissertation comprise the data on the persons in whose environment manuscript books functioned in some form (Addendum 1); the chronological list of book artisans and the texts of inscriptions by scribes (Addendum 2); the book description table compiled for the codicology research (Addendum 3); The pictures (Addendum 4) illustrate book structure elements and the artifacts (used tools and materials) studied in the dissertation.

The approbation of the dissertation

The author's publications on the subject of the dissertation in periodical peer-reviewed scientific journals:

1. LDK rankraštinė knyga XIV a. pradžioje – XVI a. viduryje: sąlygos sklaidai ir funkcionavimui. *Knygotyra*, 2009, t. 53, p. 7–37.
2. Ankstyvosios knygos visuomenės genėzė ir kaita LDK. *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 7–26.
3. LDK rankraštinių knygos mecenatai XIV a.–XVI a. viduryje. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2011, t. 60: Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai. Submitted in September 2010.

The author's published reports on the subject of the dissertation made at international scientific conferences:

1. Владас Дрема и его исследования в области рукописной книги. Published: *Книга – источник культуры: проблемы и методы исследования: материалы Международной научной конференции (Минск, 25–27 ноября 2008 г.)*. Москва, 2008, 415 с.
2. Дослідження Владаса Дрьоми з книжкового мистецтва у Великому князівстві Литовському. Published: *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2009, вип. 4, с. 200–205.
Approach: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/VLNU/Knyg/2009_4/index.html>

Other publications on the subject of the dissertation:

1. LDK rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a.pab.): problemos ištirtumas Lietuvoje. Iš *VU doktorantūros studijos Filosofijos ir Komunikacijos fakultetuose*: [projekto] „Nacionalinio tapatumo išsaugojimas globalizacijos sąlygomis“ metodinė studija. Sudarė: Marius Povilas Šaulauskas; Stasė Vaškevičienė. Vilnius, 2008. p. 194–210.
2. Paroda „Seniausios rankraštinės Šventojo Rašto ir kitos religinės knygos“ = Exhibition „The oldest manuscripts of Holy Scripture and other religious books“. Iš *Dokumentai. Knygos. Parodos kronika, XI–XX a. = Documents. Books. Exhibition chronicle, 11th–20th c.* Sudarytojai: Vydas Dolinskas, Jolita Liškevičienė. Vilnius, 2009, t. 5, p. 69, 135–137, 138–143.

About the author: Rima Cicėnienė was born on July 29, 1967 in Kelmė, Lithuania. In 1990 she graduated from Vilnius University with a master’s degree in history. From 1990 to 1997 she was employed in the Group of Lithuanian Statute and Metrics at Vilnius University, Faculty of History. From 1998 to 2010 she was Head of the Department of Manuscripts at the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences. Since 2010 Rima Cicėnienė has been Deputy Director for Science at the same Library. During the period of 2006–2010, she was a doctoral student at Vilnius University, Faculty of Communication, Institute of Book Science and Documentation. Since 2007 Rima Cicėnienė has been a lecturer at the same Institute.

E-mail: ciceniene@mab.lt

Santrauka

Temos aktualumas. Naujo kultūros reiškinių recepciją visuomenėje teoretikai vadina kultūriniu pakitimu. Tokiam kultūriniam pakitimui priskirtina ir knygos reiškinių recepcija bei sklaida, turėjusi įtakos socialinei ir kultūrinei visuomenės raidai. Ilgainiui šiame procese atsiranda sąlygos atskiriems individams formuoti naują įprotį (pvz., turėti knygą, ją puoselėti), kuris vėliau priimamas ir perduodamas ateinančioms kartoms⁴.

Ilgus metus šalies kultūros istorijoje, pradedant Vaclovo Biržiškos, Jurgio Lebedžio tyrinėjimais, rankraštinės knygos istorija buvo aptariama kartu su senosios raštijos istorija, minėti tik svarbiausi raštijos artefaktai (dažniausiai *Lietuvos metraščiai*, *Lietuvos Statutai*, *Lietuvos Metrika*, *Goštauto maldynas*). Vyraujant lituanocentriniam (kalbos ir etninės teritorijos) tyrimų modeliui, tiek pačiai rankraštinėi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) knygai, tiek jos sklaidos sąlygoms buvo skiriamas fragmentiškas dėmesys, o rankraštinė knyga nebuvo atskiro tyrimo objektu. Atsisakius kultūros istorijai taikyto kalbinio kriterijaus, stengiantis suvokti *kultūrinius procesus LDK visoje geografinėje ir etnokonfesinėje jos pilnatvėje*⁵, išsiplėtė ir rankraštinės knygos istorijos tyrimų laukas. Į jį įtraukus LDK sukurtas ir funkcionavusias įvairių konfesijų bei pasaulietinio turinio knygas tiek lotynų, tiek bažnytine slavų bei rusėnų kalbomis, atsirado galimybė naujai pažvelgti į ankstyviausią knygos istorijos etapą LDK. Knygos, kaip dvasinės ir materialinės kultūros objektas, įkūnydamos visuomenės poreikius, kartu liudija jos raidą. Todėl labai svarbu iširti veiksnius, lėmusius knygos reiškinių recepciją ir sklaidą, perėmimo-perdavimo procese dalyvaujančią visuomenę, pačios knygos kaitą. LDK kultūros istorija nebus išsami, jei joje nebus vieno iš esminių jos sandūrų: rankraštinės knygos, spausdintos knygos pirmtakės, istorijos. Tyrime keliami problema – kada ir kaip rankraštinės knygos kultūros reiškinys buvo perimtas ir plito LDK visuomenėje. Šio reiškinio recepcijos ir sklaidos tyrimas patikslintų turimas žinias apie raštijos raidos sąlygas, o tuo pačiu atskleistų iki šiol nežinomus LDK kultūros raidos faktus bei tendencijas.

⁴ MURDOCK, George P. Kultūros prigimtis. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 217.

⁵ PETRAUSKAS, Rimvydas. Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, nr. 23, p. 83.

Istoriografija. Darbe LDK rankraštinės knygos istoriografijos ištakos sietinos su XIX a. pradžia. Pirmieji LDK knygos istorikai J. Lelewelis ir A. W. Bohatkiewiczzius bibliografijos moksle išskyrė mokslą apie rankraščius, t. y. *grafiką*, o rašytinę, rankraštinę knygą siūlė vertinti *grafišškai* ir nubrėžė gaires rankraštinės knygos tyrimams. Jie, 1832 m. uždarius Vilniaus universitetą, Lietuvoje nutrūko. XIX a. pabaigoje, įtvirtinant carinę politiką ir rusiškąją kultūrą, tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje buvo aktyviai domimasi LDK slaviškąja raštija. Buvo sudaryti pirmieji rankraščių knygų bažnytine slavų kalba Vilniaus viešojoje bibliotekoje katalogai (P. Giltebrandtas, F. Dobrianskis). Tuo pačiu metu rankraštiniais kodeksais ėmė domėtis Rusijos kalbos, literatūros bei kultūros istorikai. E. Karskis pirmasis datavo ankstyviausią rusėnų kalba surašytą rinkinį, ypatingą dėmesį jis skyrė kirilikos paleografijai, nagrinėjo knygų rašovų socialinę priklausomybę. Lietuvai atkūrus nepriklausomą valstybę, atgimė ir jos kultūros istorijos studijos. XX a. pradžioje M. ir V. Biržiškos nurodė lituanocentristinių tyrimų kryptį, kurios Lietuvoje ilgus metus laikėsi tiek raštijos, tiek kultūros istorikai, knygotyrininkai. 1926 m. Kaune pasirodė V. Lastausko veikalas, skirtas baltarusių knygos istorijai. Autorius suregistravo daugiau nei 900 rašto paminklų, apibrėžė knygų repertuarą. Apie LDK rankraštines ir spausdintas knygas meną medžiagą tyrimui rinko V. Drėma. Požiūrio naujumu išsiskiria L. Vladimirovo darbas, kuriame jis pirmasis aptarė Lietuvos knygos istoriją kaip pasaulio knygos istorijos dalį, aptarė teminę LDK rankraščių knygų struktūrą, skyrė dėmesį kodekso gamybos technologijai, nurodė LDK raštijos centrus. Mokslo plėtotė Lietuvoje sudarė sąlygas mokslininkams tirti įvairius knygos istorijos klausimus, aptariant ir kai kuriuos LDK rankraštines knygas kultūrai svarbius dalykus. Buvo nagrinėjama sąvokos *knyga* kilmė, rankraštinės knygos ir inkunabulų kelias į Lietuvą, analizuojami asmeniniai rinkiniai (K. Jablonskis, K. Gudmantas, A. Pacevičius); buvo aptariami LDK rašovų tipai ir raštinės, pateikta naujos tyrimui svarbios faktografinės medžiagos (A. Pacevičius); remiantis archeologiniais tyrimais buvo pateikti naudotų rašto instrumentų artefaktai (E. Svetikas). Pirmus popieriaus gamintojus ir knygrišius, jų naudotas medžiagas aptarė E. Laucevičius. Rankraščių knygų apipavidalinimui dėmesį skyrė dailės istorikai (T. Adomonis, E. Slavėnas). LDK raštijos paminklams – *Lietuvos Statutui* ir *Lietuvos metraščiams* – skirtuose

darbuose buvo pateikti kodikologiniai nuorašų aprašai, aptarta jų kilmė ir priklausomybė (R. Jasas, M. Jučas, E. Gudavičius, S. Lazutka, I. Valikonytė). Po 1990 m. lietuvių literatūros istorikai, naujai pažvelgę į keliatautės, daugiakalbės LDK kultūrą, taip pat praplėtė tyrimų lauką: kai kurie tyrėjai raštijos pradžią ėmė datuoti XIII a. viduriu, kai atsirado pirmieji autogeniniai tekstai. Nauji klausimai iškilo ir svarstant LDK funkcionavusios lotyniškosios raštijos vaidmenį (S. Narbutas). 1994 m. buvo pradėta vykdyti mokslo tiriamoji programa *Slavų bažnytinės raštijos tradicija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Pradėti tyrimai davė impulsą tolesniems raštijos istorikų S. Temčino, N. Morozovos, M. Čistiakovos darbams: domėtasi tiek atskirų rankraštinųjų knygų egzempliorių kilmės, sudarymo istorija, turiniu bei ypatybėmis, tiek buvusiomis stambiausiomis vienuolynų bibliotekomis Supraslyje ir Žirovičiuose, siekiant rekonstruoti buvusius rinkinius. Buvo pradėtas svarstyti rusėniškosios literatūros kaip kultūrinės integracijos modelio klausimas, sudaryta bažnytinės raštijos tekstų hierarchija. Gausi faktografinė, kodikologinė informacija buvo sukaupia Rusijos, Lenkijos, Baltarusijos bei Ukrainos mokslininkų tyrimuose. LDK rankraštinė knyga kalbinių principu buvo traukiama į suvestinius katalogus, aptariama kaip atskirų valstybių knygos istorijos dalis. Tyrėjai, dažniausiai dirbdami kodeksų saugojimo vietose, atliko egzempliorių, turinčių istorinę, meninę ar kitą reikšmę, tekstologinius ir kodikologinius tyrimus, nagrinėjo atskirose bibliotekose saugomus rinkinius, rašto centrų veiklą, rengė rašovų sąrašus ir kt., o tuo pačiu pateikė tyrimui faktografinės medžiagos (A. Turilovas, M. Galčenko, J. Zapasko, N. Rozovas, E. Potkowskis, B. Miodońska, U. Borkowska ir kt.). Nauju požiūriu išsiskiria M. Nikolajevo tyrimai, skirti baltarusių rankraštinės knygos istorijai. Pastarąją autorius pradėjo traktuoti kaip sudėtinę LDK knygos kultūros dalį, suskirstė rankraštinės LDK knygos (iki XVI a. vidurio) istoriją į tris etapus. Didžiausią dėmesį M. Nikolajevas skyrė rankraštinės knygos rašymo tradicijos ir susiformavusio repertuaro poveikiui spausdintos knygos repertuarui LDK iki pat XVII a.

Atskleista istoriografija rodo, kad LDK rankraštinės knygos kultūra iki šiol nėra tapusi atskiro tyrimo objektu Lietuvoje, nesulaukė apibendrinto darbo. Tyrėjai savo darbuose palietė atskirus šios temos aspektus, tačiau tai nebuvo pagrindinis jų tyrimų tikslas.

Lietuvoje parašytų studijų, nagrinėjančių LDK rankraštinės knygos kultūrą, nėra, o randami faktografiniai duomenys nesukuria bendro LDK rankraštinės knygos kultūros vaizdo.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai. Tyrimo tikslą suponuoja aukščiau aptarta problemos istoriografijos būklė. Todėl šiam tyrimui keliamas tikslas: knygotyros aspektu išanalizuoti rankraštinės knygos kultūros recepciją ir plėtrą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nuo XIV a. iki XVI a. antros pusės. Knygos kultūros recepcija LDK bus analizuojama ilgalaikių politinių, konfesinių, visuomeninių, kultūrinių, mentalinių procesų kontekste. Tikslui pasiekti numatyta išspręsti šiuos uždavinius:

1. Sukaupti tirtinų rankraštinų knygų, perrašytų ir/arba funkcionavusių LDK teritorijoje XIV a.–XVI a. antroje pusėje, korpusą ir suformuoti tyrimui reikalingą šaltinių bazę.
2. Nustatyti rankraštinės knygos reiškinio sklaidos socialinį kontekstą ir jo kaitą LDK iki XVI a. antrosios pusės; išanalizuoti knygos reiškinio sampratos raidą LDK visuomenėje.
3. Apibrėžti rankraštinės knygos gamybos procesus (darbo organizavimą, naudotas medžiagas).
4. Išsiaiškinti LDK rankraštinės knygos struktūrą ir jos kaitą iki XVI a. antrosios pusės, nustatyti LDK rankraštinų knygų ypatumus.

Tyrimo objektas. Tyrimo objektas – rankraštinės knygos, kurios buvo parašytos, perrašytos ar sudarytos LDK, ir knygos, kurios funkcionavo LDK. Tiriamos tiek kirilika, tiek lotyniškais rašmenimis parašyti egzemplioriai bažnytine slavų, rusėnų ir lotynų kalbomis. Tyrimo chronologinės ribos – XIV a. pradžia–XVI a. antroji pusė, t. y. laikotarpis nuo pirmųjų turimų žinių apie funkcionavusias rankraštines knygas iki 1575 m., kuomet atsirado pirmoji nuolat ėmusi veikti Vilniaus akademijos spaustuvė. Tyrimo erdvė – chronologiškai kintanti LDK teritorija (t. y. tiriamos tik tos knygos, kurios buvo pagamintos ar funkcionavo teritorijos priklausymo LDK metu). Šiame darbe detaliam nenagrinėjamas kodeksų turinys, nes tai – atskirų ir specialių tyrimų užduotis. Taip pat neanalizuojamas repertuaras, kadangi jis ne kartą buvo aptartas istoriografijoje, o naujų faktų paieška reikalauja kito pobūdžio

išsamaus tyrimo. Šis darbas neapima taip pat *praktiškosios raštijos*, t. y. raštijos, kuri galėjo turėti knygos formą, tačiau buvo skirta informacijos apie valdymą, ūkį, finansus ir kt. fiksavimui. Darbe, atsižvelgiant į specifika, nenagrinėtos kitomis rašto sistemomis parašytos knygos.

Tyrime vartojamos sąvokos ir terminai. Sąvoka *knygos kultūra* Lietuvos knygotyros moksle vartojama tiek plačiaja, tiek siaurąja prasme. Plačiaja prasme ji aprėpia viską, kas susiję su knyga: jos rašymo ir gamybos, platinimo ir vartojimo procesus bei skaitymo kultūrą. Knygos kultūra taip pat atsispindi privačiuose knygų rinkiniuose, asmeninėse ir viešosiose bibliotekose. Galima sakyti, kad ši *knygos kultūros* sąvokos reikšmė sutampa su Roberto Darntono sudarytu spausdintos knygos komunikacijos ciklu. Tokiu būdu, pasak Krzysztofo Migońio, *knygos kultūra* (knygos pasaulis) suprantama ne tik kaip istoriniai ar socialiniai faktai, bet ir kaip nenutrūkstantis visuomeninės komunikacijos procesas, kurio metu realizuojamas knygai numatytas vaidmuo.

Siaurąja prasme sąvoka *knygos kultūra* taikoma knygos vienetui, materialinės ir meninės kultūros produktui. Ji apima visų sudėtinių knygos elementų tarpusavio ryšį, t. y. tiek fizinį vaizdą, tiek turinio pateikimą, jų tarpusavio sąveiką.

Tyrime sąvoka *knygos kultūra* taikoma plačiaja prasme. Tai leidžia analizuoti knygos kultūros recepciją LDK, sudaro prielaidas tirti rankraštinės knygos komunikacijos ciklą ir jame dalyvavusią visuomenės dalį.

Šiame darbe terminas *knyga* vartojamas dviem prasmėmis. Pirmoji apima tiek formą (kodeksas), tiek turinį (kūrinys), t. y. kodekso formoje užfiksuotą religinio ar pasaulietinio turinio veikalą. Šia prasme vartojamo termino *knyga* sinonimai yra – *rankraštinė knyga*, *kodeksas*. Antroji termino *knyga* prasmė vartojama pagal to meto sampratą, kai buvo tapatinama su atskiru *kūriniu*, t. y. apėmė tik turinį. Tokia *knygos* samprata susiformavo istoriškai, kai plintant krikščionybei iš antikinių ritinių kūriniai buvo perrašomi į kodeksus. Viename kodekse tilpdavo keli ritiniai-kūriniai, kurių kiekvienas buvo įvardijamas *книга*, *liber* ir reiškė kodekso dalį, turinčią savo atskirą struktūrą.

Tyrimui pasirinkta ir naudojama sąvoka *ankstyvoji knygos visuomenė* aprėpia tiek įvairias aplinkas (pvz., valdovo dvaro, bažnytinių hierarchų, bažnytinių institucijų, didikų, miestiečių ir kt.), tiek atskiras personalijas, vienu ar kitu būdu dalyvavusias ankstyviausiam rankraštinės knygos komunikacijos cikle.

Nusakymu *knygos meistrai* tyrime įvardijami įvairių specialybių atstovai, dalyvavę knygos gamyboje, tai yra: rašovai, iliuminatoriai, rubrikatoriai, knygrišiai ir kt.

Tyrimas asmenys, perrašinėję knygas, įvardijami apibendrinančiu terminu *rašovas*, o jo sinonimas darbe – *skriptorius*. Istoriografijoje dažnai minimas terminas *raštininkas* tyrime naudojamas siauresne reikšme – įvardija raštinėse dirbusius pareigūnus.

Darbe taip pat naudojami istoriografijoje nusistovėję terminai (*miniatiūra, inicialas, formatas, ustavas, atsklanda, užsklanda, kolofonas, paraštė* ir kt.).

Metodologija. Darbe taikomi keli tyrimo metodai. Tai – šaltinių analizės, aprašomasis, rekonstrukcinis, lyginamasis, analitinis ir sintezės metodai. Šie tyrimo metodai sudarė galimybę pagal išlikusius šaltinius nustatyti (arba bent daryti prielaidas apie) buvusius rinkinius, funkcionavusius knygų egzempliorius. Pasirinkti tyrimo metodai knygos kultūros raidą leido analizuoti įvairiais aspektais ir įvairiu mastu; tirti tiek ilgalaikių procesų kontekste, tiek numatytoje laiko atkarpoje; analizuoti kodekso, kaip atskiro objekto, struktūros pokyčius.

Siekiant nustatyti rankraštinės knygos sklaidos socialinį kontekstą ir jo kaitą buvo panaudotas prozopografinis metodas. Jo tikslas – pagal vieną bendrą kriterijų išskirti tiriamųjų asmenų grupę ir apibrėžti erdvę, kurią galima studijuoti. Pagrindiniu kriterijumi buvo laikomas užfiksuotas asmens ir rankraštinės knygos santykis. Taikyti ir papildomi kriterijai: geografinis – tyrimo laukui priskiriami asmenys, kilę, gyvenę ir kūrę LDK; chronologinis – tyrimo ribos sutampa su tiriamo reiškinių chronologinėmis ribomis, t. y. nuo pirmo užfiksuoto rankraštinės knygos paminėjimo XIV a. iki 1575 m. Siekiant surinkti kuo išsamesnę informaciją, buvo sukurtas klausimynas apie asmenis (t. y. vardas, gyvenimo datos, šeima, socialinė kilmė, išsilavinimas ir karjera, gyvenamoji vieta, konfesija) ir knygos buvimo faktus to asmens aplinkoje.

Surinkti duomenys pateikiami lentelėje. Faktai apie asmenis joje grupuojami pagal socialinę kilmę arba užimamas pareigas, jei kilmė nežinoma. Grupėse duomenys dėstomi chronologiniu ir abėcėliniu principu. Papildomai didikams taikytas vienos giminės kartų, o bažnyčios hierarchams ir dvasininkams pritaikyti konfesijos ir rango luomo viduje principai. Lentelėje pateikiami asmenų pagrindiniai biografiniai duomenys, visi žinomi knygos gyvavimo faktai, nurodomi informacijos šaltiniai bei papildoma informacija apie asmens išsilavinimą ar kitus gyvenimo faktus, turėjusius įtakos asmens dalyvavimui knygos komunikacijos cikle. Taip sudėlioti duomenys leidžia matyti kiekybinę šio tyrimo išraišką, tirti knygos reiškinio sklaidą tam tikrose gyventojų grupėse, nustatyti, kiek knygų ir kaip gyvavo vieno ar kito asmens gyvenamoje aplinkoje. Kokybinis tyrimas buvo atliktas remiantis tais pačiais duomenimis, skirstant juos pagal pagrindinius nustatytus knygos funkcionavimo asmens aplinkoje būdus: kodekso užsakymą, dovanojimo aktą, knygos turėjimo faktą. Būtina paminėti, kad aptariant šiuos duomenis atskirose grupėse kai kurie asmenys kartojasi, jei jų aplinkoje buvo užfiksuoti skirtingi knygos gyvavimo būdai.

Pasitelkus prozopografinį metodą, surinkta pavienių, fragmentiškų duomenų visuma sudarė galimybę interpretuoti informaciją ir formuluoti bendresnes išvadas apie rankraštinės knygos funkcionavimo būdų ir formų kaitą, knygos sklaidą vienoje ar kitoje LDK gyventojų socialinėje grupėje, sklaidos kaitą. Nurodytos pareigos dažnai padeda nustatyti asmenį, o turimos asmens žemės valdos tampa nuoroda kodekso gamybos vietai. Asmenų gyvenimo datos padeda išaiškinti knygų gyvavimo chronologinius rėmus ar tam tikras egzempliorių migracijos datas. Duomenys apie tiriamųjų asmenų socialinę kilmę, išsilavinimą, karjerą, konfesiją leidžia rekonstruoti knygos aplinkos ryšius tarp atskirų asmenų ir institucijų, ryšius tarp skirtingų socialinių grupių, moterų raštingumą, atskirų giminių (ar šeimų) įtaką rankraštinės knygos sklaidai LDK.

Būtina pabrėžti, kad tyrimo rezultatai nustato tik pagrindines su rankraštinės knygos kultūra susietas socialines grupes, jų santykių su knyga rūšis ir, radus naujų knygos funkcionavimo faktų, gali nežymiai keistis.

Prozopografinio tyrimo metu renkant kokybinius duomenis buvo ieškoma atsakymo į klausimus, kokie rankraštinės knygos gyvavimo būdai vyravo LDK visuomenėje XIV a.–

XVI viduryje ir kaip/ar jie kito. Būdus nustatyti buvo pasitelktas R. Darntono pateiktas spausdintos knygos komunikacijos ciklas, kurio etapai buvo pritaikyti rankraštinės knygos ciklui. Sukaupta informacija apie asmenis sudarė galimybę suskirstyti juos į kelias stambias grupes, atitinkančias šį vientisą rankraštinės knygos gyvavimo procesą: knygų užsakovai, dovanotojai (kaip platinimo forma), savininkai ir knygos meistrai, bei stebėti tų grupių sudėties kaitą aptariamuoju laikotarpiu.

Siekiant tirti rankraštinę knygą tiek kaip visuomenės, tiek kaip vienos ar kitos aplinkos materialinės ir dvasinės kultūros produktą, pasitelktas kodikologinis metodas. Analizuojami ir išoriniai (formatas, blokas, įrišimai), ir vidiniai (raštas, puošyba ir kt.) knygos struktūros elementai.

Nors beveik visos tirtos knygos turėjo bibliografinius aprašus, sudarytus XX a., vis dėlto didžiausias dėmesys juose buvo skiriamas knygų turinio atskleidimui. Be pagrindinių knygos elementų (pavadinimo, bloko dydžio, pavienių vandenženklių, rašto ir kt.) įvardijimo, buvo pažymimas tik vienas kitas kodikologinis elementas. Todėl knygos buvo analizuojamos *de visu* ir aprašomos pagal tyrimui iš 32 elementų susidarytą aprašo formą. Nors didžioji dalis rankraštinių knygų yra išlikusios nepilnai (laikui bėgant kai kurie egzemplioriai buvo perrišti arba sugadinti naudojant, tad buvo prarasta jų pirminė sandara, pažeisti knygą sudarantys tiek vidiniai, tiek išoriniai elementai), sudaryto aprašo dėka buvo surinktas pakankamas kiekis informacijos apie knygos struktūros išorinius ir vidinius elementus. Šių duomenų visuma leido tirti struktūros raidą ir kaitą visu aptariamuoju laikotarpiu, taip pat sudarė galimybę analizuoti LDK perrašytas knygas įvairiais aspektais: surinkti informaciją apie rankraštinės knygos kilmę, gamybos procesą bei funkcionavimo istoriją; apibendrinti turimas žinias, nustatyti bendrumus, išskirti ypatumus. Tai leido knygos kultūrą nagrinėti tęstinių procesų kontekste, įvertinti knygos recepcijos tempą.

Šaltiniai. Tyrime naudotus šaltinius galima suskirstyti į keturias grupes: rankraštinės knygos; archyviniai šaltiniai; archeologiniai radiniai; cheminių tyrimų rezultatai.

Didžiausią šaltinių grupę sudaro LDK perrašytos rankraštinės knygos. Jos saugomos Lietuvos, Rusijos, Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos, Vokietijos, Didžiosios Britanijos,

Prancūzijos, Italijos, Vengrijos, Čekijos archyvų, bibliotekų, muziejų fonduose. Atsižvelgiant į plačią kodeksų saugojimo geografiją, dalis knygų buvo tirtos *de visu*, kitais atvejais buvo panaudoti Rusijos, Baltarusijos, Lenkijos, Ukrainos tyrėjų sudaryti rankraštinų knygų katalogai, išleistos faksimilės arba atskiriems kodeksams skirtos studijos, kuriose mokslininkai *de visu* aprašė kodeksus.

Įvertinant visą tyrimo metu disponuotą LDK knygos meistrų produkciją, galima teigti, kad identifikuotų knygų skaičius nėra baigtinis ir kad neatspindi aptariamuoju laiku egzistavusių rankraštinų knygų visumos. Šaltinių (knygų egzempliorių) trūkumą galima paaiškinti keliomis priežastimis. Pirma – tai įvairūs karai ir istoriniai virsmai, kurių metu buvo sunaikinta dalis bibliotekų. Kita priežastis – dalį knygų sunaikino patys amžininkai (pvz., aktualumą praradusias knygas naudojo naujų knygų įrišimui). Trečia priežastis – natūralus susidėvėjimas. Tad pilniausiai ir gausiausiai išliko knygos, saugotos institucinėse bibliotekose.

Tyrimą ap sunkino tai, kad iki šiol nėra sudaryto išlikusių iki XVI a. antrosios pusės LDK rašytų ir funkcionavusių rankraštinų knygų katalogo (ar preliminaraus sąrašo), dar tik praddami rekonstruoti buvusių stambiausių LDK bibliotekų rinkiniai. XIX a. mokslininkų sudarytuose bei pastaraisiais dešimtmečiais užsienio valstybėse spausdintuose rankraštinų knygų kataloguose pateikta informacija ne visada išsami ir tiksli: dėl įvairių priežasčių aprašuose praleidžiami įrašai, liudijantys knygos kilmę ar funkcionavimą LDK. Tai taip pat riboja knygų atributavimo galimybes, o tuo pačiu – ir galimų tirti egzempliorių skaičių.

Visa tai turėjo įtakos tyrimui ir jo rezultatams. Todėl į kai kuriuos iškilusius klausimus liko atsakyta tik iš dalies. Hipotetiškai buvo nustatytos LDK pagamintų rankraštinų knygų ypatybės, išskirtos institucijos ar personalijos, kurių aplinkoje susiformavo ir funkcionavo knygų meistrystės centrai, aiškintasi galimi jų tarpusavio kontaktai. Tačiau būtina pažymėti, kad ištirtos rankraštinės knygos yra nuoseklios chronologijos, o tai leido nagrinėti atskirų procesų ar reiškinių tęstinumą.

Tyrimo metu buvo analizuota 280 rankraštinų knygų ir jų fragmentų: 179 kodeksai nagrinėti *de visu* bei panaudoti 101 knygos kodikologiniai aprašai, publikuoti spausdintuose kataloguose ir specialiose studijoje. Tai LDK teritorijoje bei Lenkijoje pagamintos knygos,

kurių užsakovai buvo kilę iš Kunigaikštystės. Lyginamajai analizei atlikti buvo pasitelkti ir valstybėje funkcionavę atvežtiniai lotyniškųjų knygų egzemplioriai ar jų fragmentai.

Didžiausias tyrimui naudotų rankraštinųjų knygų rinkinys saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje. Jis gana adekvačiai reprezentuoja rankraštines knygas, parašytas kirilika, raidos tendencijas LDK. Keturios kirilika parašytos knygos saugomos Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje. Rusijos nacionalinės ir Rusijos mokslų akademijos bibliotekų Rankraščių skyriuose *de visu* analizuoti egzemplioriai, tarp kurių – tiek puošniausi LDK rankraštines knygos kirilika pavyzdžiai, tiek turiniu svarbūs kodeksai, sudaro sąlygiškai nedidelę, bet labai svarbią tirtų šaltinių dalį.

Knygų lotyniškais rašmenimis pavieniai egzemplioriai ar jų fragmentai saugomi LMAVB ir VUB Rankraščių skyriuose, bei įvairiose Vakarų Europos valstybėse. Remiantis rinkinių saugojimo istorija, LDK rašytų ar funcionavusių knygų lotynų kalba galėtų būti ir Rusijos saugyklose. Dėl trūkstamos atributacijos į tyrimą nei šios knygos, nei lotyniškų knygų, saugomų Lietuvos nacionaliniame muziejuje, VUB, LMAVB, fragmentai neįtraukti.

Šiame darbe rankraštiniai kodeksai ar jų atskiri elementai buvo analizuojami kaip savarankiškas šaltinis. Nagrinėjant knygos funkcionavimo būdų raidą LDK visuomenėje, buvo tiriama knygos išlikę kolofonai, įvairaus laikotarpio provienenciniai, archyviniai ir marginaliniai įrašai, kuriuose užfiksuota informacija apie knygos užsakovus, skriptorius, dovanotojus ir kitus asmenis. Taip pat šiais įrašais, kaip ir išlikusiomis miniatiūromis, remtasi rekonstruojant knygos gamybos eigą.

Knygos kilmės istorijai (datavimui, tikslinant naudoto LDK popieriaus kilmės geografiją, nustatant turėto popieriaus sankaupas knygos gaminimo vietoje, bandant identifikuoti toje pačioje aplinkoje perrašytas knygas, o tuo pačiu nustatant vienos rūšies popieriaus sklaidos galimybes pagal knygų gamybos vietą) svarbiu šaltiniu tapo pačių knygų popierius ir vandenženkliai. Tačiau suprantami ir popieriaus bei vandenženklių kaip šaltinių patikimumo trūkumai, datavimo pagal vandenženklus ribotumas.

Išlikusių originaliųjų įrašimų, jų išpaudų, puošybos elementų ir knygos rašymo, saugojimo aplinkybių lyginamoji analizė teikė informaciją apie knygos rašymo vietą ir

laiką, gamybos procesus ir funkcionavimą. Lyginant įrašimus, jų detales su datuotais ir atributuotais egzemplioriais, bandyta nustatyti ir kitų egzempliorių datavimą bei atributavimą. Suprantant, kad tie patys spaudai galėjo būti parduoti, atiduoti ir kad juos galėjo naudoti kelios įrašėjų kartos, gauti duomenys interpretuojami kritiškai.

Pačios rankraštinės knygos tapo šaltiniu analizuojant kai kuriuos kodekso gamybos etapus, jo išorinius elementus bei vidinę struktūrą. Knygų rubrikos, išlikę knygų sąrašai ir katalogai leidžia svarstyti atskirų knygos ir jos elementų suvokimo kaitą LDK.

Antrą svarbią šaltinių grupę sudaro dokumentika: sąskaitų knygos, *Lietuvos Metrika*, testamentai, asmenų ir įstaigų turto inventoriai, universiteto registrai. Remtasi tiek archyvine medžiaga, tiek šaltinių publikacijomis. Dokumentika teikė duomenis apie asmenis ir jų turėtas knygas, apie kodeksų funkcionavimo būdus, knygos suvokimą ir įvardijimą to meto šaltiniuose.

Trečią grupę sudaro archeologiniai šaltiniai. Darbe buvo pasitelkta jau minėta E. Svetiko tyrimų medžiaga, Lietuvos istorijos instituto archeologų ataskaitos, buvo įvertinti Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomi radiniai iš archeologinių kasinėjimų įvairiose vietovėse. Didžiausią tyrimui aktualių radinių telkinį sudaro Vilniaus pilių teritorijoje 1991–2005 m. atliktų kasinėjimų medžiaga: rastas nemažas skaičius knygų segtuvų, apkaustų arba jų detalių. Archeologų radiniai tyrimui papildomai suteikia žinių apie to meto knygos įrašimo puošybos meninę įvairovę – pagal juos galima nusakyti egzistavusių knygų formatą, o taip pat galimą įrašimo elementų kilmę. Kitą archeologinių radinių grupę sudaro rašymo priemonės.

Nauju, ketvirtuoju, informacijos šaltiniu tapo pastarąjį dešimtmetį LMAVB ir Lietuvos nacionalinio, Lietuvos dailės muziejų restauratorių atliekamų tyrimų rezultatai. Panaudojus infraraudonosios spektroskopijos (IR) metodą, mikrocheminę analizę, buvo gauta informacija apie medžiagas, naudotas popieriaus, rašalo ir spalvų gamybai, įrašimų odos apdorojimui, buvo nustatyta naudotų metalų sudėtis. Iki šiol tokio pobūdžio tyrimų atlikta dar nedaug, tad jų metu užfiksuota informacija nors ir itin svarbi, nauja, tačiau kartu ir labai preliminari, neleidžianti daryti apibendrinančių išvadų.

Panaudotų šaltinių bazė sudaro tyrimo faktografijos pagrindą. Ji leidžia ištirti LDK visuomenės dalyvavimą knygos kultūroje, naujai pažvelgti į rankraštinio kodekso gamybos procesus bei knygos architektonikos raidą, papildo, o kartais patikslina istoriografijoje jau žinomus faktus. Sukaupta medžiaga skatina tikslinti išvirtinusias knygos istorijos LDK nuostatas ir naujai pažvelgti bei išplėsti atskirų rankraštinės knygos rašto centrų tyrimus.

Tyrimo naujumas. Istoriografijos analizė parodė, kad Lietuvos knygos istorijos veikaluose, Lietuvos kultūrai skirtose monografiuose rankaštinė knyga minima labai fragmentiškai, dažniausiai remiantis istoriografijoje įsigalėjusiais stereotipais: rankaštinės knygos kultūra LDK buvo labai menka, XIII–XIV a. visuomenėje knyga buvo itin retas ir mažai pažinotas, periferinis kultūros objektas, įvedus krikščionybę 1387 m. lotyniškosios knygos išstūmė *rusiškasias*. LDK raštijai ir rankaštinės kultūros istorijai buvo priskiriama: Lietuvos didžiojo kunigaikščio aplinkoje sukurta produkcija nuo XIV a. pradžios ir XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje sukurti *Lietuvos metraščiai*, *Lietuvos Statutai* bei *Lietuvos Metrika*. LDK raštijos ir knygos istorija buvo skirstoma laikantis kalbinio kriterijaus daug vėliau susiformavusių kalbų principu: į ukrainiečių, baltarusių, rusų, lietuvių. Pritaikius rankaštinei knygai lotyniškosios raštijos istorikų pasiūlytą atributacijos principą *visa, kas buvo perkurta, kitaip įsisavinta ar sukurta Kunigaikštijoje arba jos piliečių joje ir už jos ribų*⁶, atsirado galimybė naujai analizuoti išlikusias LDK rašytas bei funkcionavusias knygas, likusius archyvinčius šaltinius apie knygos gyvavimą LDK, pasitelkti naujausius archeologinius radinius, to meto meno kūrinius. Sutelkus į visumą ilgalaikėje istoriografijoje nacionaliniu principu skirstytus knygos kultūros sandus, susidarė įvairiakalbis daugiakultūrinis ir daugiakonfesinis LDK knygų korpusas, kuris leidžia naujai interpretuoti rankaštinės knygos kultūros recepciją ir sklaidą. Tokiu būdu tyrime tikslinama knygos istorijos pradžia LDK, nagrinėjami istoriografijoje beveik netirti rankaštinės knygos gamybos procesai ir darbo organizacija, analizuojama tęstinė LDK rankaštinės knygos struktūros raida. Atsirado galimybė naujai akcentuoti knygos socialinės paskirties

⁶ NARBUTAS, Sigitas. Valdovė ir jos tarnaitės: Lietuvos lotyniškoji raštija dominavimo laikotarpiu. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26, 2008, p. 35.

aspektą, atsakant į klausimus: kas ir kam knygas kūrė, kokių tikslų ir kaip knygos buvo naudojamos, suvokiamos visuomenėje. Tyrime pirmą kartą pristatomi kai kurie archeologiniai artefaktai bei knygos gamyboje naudotų medžiagų cheminių tyrimų rezultatai.

Šie tyrimo aspektai sukuria prielaidas bent iš dalies užpildyti LDK rankraštinės knygos kultūros istorijos spragas.

Ginami teiginiai

1. Rankraštinės knygos kultūros pradžia LDK siejama su XIV a. pradžia. Katalikybės įvedimas ir su juo perimti kultūros reiškiniai sudarė sąlygas spartesnei rankraštinės knygos plėtrai.
2. Nuo XV a. pabaigos–XVI a. pradžios galima kalbėti apie susiformavusią knygos visuomenę LDK. Rankraštinės knygos sklaida darė įtaką visuomenės kultūrinei ir mentalinei kaitai. Dėl šio abipusio proceso kito knygos samprata visuomenėje. Tuo pačiu kito ir knygos struktūra.
3. LDK visuomenėje jau XV–XVI a. sandūroje buvo nusistovėję rankraštinės knygos gamybos technologiniai procesai ir darbo organizacija.

Disertacijos turinio apžvalga. Disertaciją sudaro keturios dalys, išvados, santrumpų sąrašas, naudotų šaltinių ir literatūros sąrašas bei keturi priedai. Tekste pateiktos 2 lentelės ir viena diagrama.

Pirmąją disertacijos dalį *Knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: sklaidos ir funkcionavimo sąlygos* sudaro 5 skyriai. Dalyje aptariami pagrindiniai reiškiniai, formavę visuomenės kultūrinius, konfesinius ir praktinius poreikius, lėmę LDK rankraštinės knygos sklaidos ir funkcionavimo sąlygas: krašto evangelizacijos ir konfesinės unijos siekio istorija, valdovo dvaro ir kanceliarijos, mokymo raida kaip knygos kultūros recepcijos kontekstas.

Pirmajame skyriuje *Evangelizacijos procesas* analizuojama, kokių būdu prie LDK ankstyvosios christianizacijos, su ja plitusios raštijos, o tuo pačiu ir konfesinių knygos poreikių formavimosi prisidėjo abi krikščionybės šakos. Jau XIV a. pradžioje valstybė buvo

nevienalytė ne tik tautiniu, bet ir konfesiniu požiūriu. Išvykę į Rusios žemes lietuvių kilmės kunigaikščiai perėmė rusėniškų žemių kultūrą, rašto sistemą bei tradiciją. Tai lėmė, kad dalis pirmųjų rankraštinųjų knygų, kilusių LDK, priklauso XIV a. pradžiai ir siejamos su šiais stačiatikiškais didikais. Lotyniškosios raštijos plėtra intensyvėjo LDK valdovams 1386 m. pasirinkus Katalikų Bažnyčią bei ėmus šalyje platinti krikščioniškąjį tikėjimą, į šį procesą įsitraukus ir LDK didikams. Pirmosios žinomos knygos lotynų kalba siejamos su naujai steigiamomis katalikų bažnyčiomis, kuriamu vyskupijų ir plečiamu parapijų tinklu, dirbusiais dvasininkais. Evangelizacijoje aktyviai dalyvavo ir vienuolijos, ypač pranciškonų ir bernardinų ordinai. Katalikiškojo krikšto įvedimas valstybėje ir evangelizacijos dalyviai ne tik sudarė sąlygas knygai atsirasti ir funkcionuoti, tačiau prisidėjo ir prie naujų raštijos centrų steigimo, knygos lotynų kalba sklaidos tiek lietuviškoje, tiek rusėniškoje LDK, knygos repertuaro plėtos bei pirmųjų knygų rusėnų kalba pasirodymo.

Antrajame pirmos dalies skyriuje *Stačiatikiai ir Bažnytinės unijos siekis* aiškinamasi, kiek pastarasis skirtingų konfesijų koegzistavimo ir politinių realijų reiškinys lėmė rankraštinės knygos plėtrą. Atskiros metropolijos įsteigimo, Bažnytinės unijos aktyviai siekė LDK valdovai, stačiatikiai didikai bei metropolitai. Buvo stengiamasi suformuoti savų šventųjų korpusą, o jų kulto propagavimas atsispindi tiek hagiografiniuose rinkiniuose, tiek liturginiuose kalendoriuose. Su skiriamų iš Konstantinopolio metropolitų atėjimu LDK raštijoje pastebima Balkanų įtaka. Bažnytinės unijos siekis skatino visokeriopos – tiek praktinės raštijos, tiek knygos kultūros – plėtrą: galime kalbėti apie pirmuosius tekstų autorius LDK, buvo suformuotas savas Šventraščio knygų komplektas, o metropolija, įsteigtas Supraslio vienuolynas tapo naujais to meto raštijos centrais.

Trečiajame pirmos dalies skyriuje, skirtame *Valdovo dvarui*, analizuojama, kokia terpė rašytinės kultūros sklaidai buvo sukurta formuojant valdovo dvarą ir jame veikusias institucijas. Struktūra klostėsi nuo pat valstybingumo pradžios, o dvaro gyvenime dalyvaudavo ne tik vietos kilmingieji, bet ir iš įvairių Europos šalių atvykę riteriai, svečiai, dirbė raštininkai. Valdovo dvaras davė impulsus formuotis knygos kultūrai LDK.

Ketvirtajame skyriuje *Raštinė* aiškinamasi, kaip šios institucijos raida formavo raštingų žmonių, kurių kasdienei veiklai buvo reikalinga knyga, poreikį. LDK istorijos raida

lėmė, kad raštinėse įvairiu mastu buvo naudojamos lotynų, rusėnų, vokiečių, čekų, o vėliau ir lenkų kalbos. Ne tik didysis kunigaikštis, bet ir pareigūnai, didikai, bažnyčios hierarchai savo kasdienėje veikloje, santykiuose su užsieniu vis dažniau rėmėsi rašytine komunikacija, kuri ilgainiui išplito valstybės viduje. Valstybės kanceliarijoje ėmė formuotis raštininkų kartos, o kai kurie iš jų pradėjo kaupti rankraštinų knygų rinkinius. XVI a. pradžioje tiek profesionalių raštininkų, tiek raštingų žmonių skaičius valstybėje augo. Jie dirbo bažnytinių institucijų, miestų magistratų raštinėse, taip pat atokesniuose administraciniuose vienetuose, dvaruose, jų kasdienio gyvenimo būtinybė formavo informacinius poreikius.

Pentasis skyrius skirtas *Mokymui*. Kartu su krikštu LDK plito švietimas, kuris savo ruožtu formavo vis didesnę knygų poreikį. Kiekvienoje naujai steigiamoje ir jau veikiančioje mokykloje, didiko šeimoje mokymui buvo naudojamos knygos. LDK didikų vaikai buvo siunčiami mokytis ir į valdovo dvarą. Norintys pagilinti įgytą išsilavinimą vykdavo studijuoti į užsienį. Tapo įprasta, kad įgiję išsilavinimą asmenys padarydavo karjerą. Galima teigti, kad nuo XV a. vidurio iki XVI a. pirmojo ketvirčio Europos universitetuose buvo išugdyta asmenų grupė, kuri, greta dvarionių užsieniečių, sudarė didžiųjų kunigaikščių dvarų intelektualų branduolį. Įgytas išsilavinimas ir raštingumo plėtra tiesiogiai siejami su įgytų knygų skaičiaus augimu, jų repertuaro įvairove, knygos sklaida įvairiuose gyventojų socialiniuose sluoksniuose.

Rytų ir Vakarų civilizacijos sandūra, skirtingų tradicijų gyvavimas kartu LDK teritorijoje skatino jų tarpusavio sąveiką, sudarė palankias sąlygas formuoti savą kultūros, mokslo ir religijos politiką. Nuo XV a. vidurio susiklostė palankios sąlygos rankraštinės knygos sklaidai ir funkcionavimui LDK.

Antroji disertacijos dalis skirta *Ankstyvosios knygos visuomenės genezei ir raidai*. Pasitelkus prozopografinio tyrimo metu surinktus duomenis tiriama, kokios buvo pagrindinės knygos funkcionavimo formos ir kokie asmenys su jomis buvo susiję, kas sudarė knygos meistrų grupę nagrinėjamu laikotarpiu; tiriama knygos recepcija visuomenėje ir knygos samprata to meto šaltiniuose.

Pirmajame antrosios dalies skyriuje *Asmenys ir knygos gyvavimo formos* analizuojama, kokiose gyventojų socialinėse grupėse knyga funkcionavo nuo XIV a.

Tyrimo metu surinkti duomenys apie 192 asmenis. Jiems priklausė valdovai, didikai, įvairaus rango dvasininkai ir pareigūnai, bajorai, miestiečiai, studentai, keli asmenys, kurių visuomeninis statusas šaltiniuose buvo nenurodytas. Amžiams slenkant, pastebima kaita: jei XIV a. knyga funkcionavo tik krašto valdovų, dalinių kunigaikščių ir Bažnyčios hierarchų aplinkoje, tai nuo XV a. vidurio knyga buvo adaptuota didikų, dvasininkų ir studentų, o XVI a. jau plito ir tarp bajorų bei miestiečių. Pagal pagrindinius knygos funkcionavimo būdus asmenys suskirstyti į užsakovus, dovanotojus, savininkus ir knygos meistrus. Aptariamuoju laikotarpiu plėtėsi knygų užsakymų geografija, įvairėjo repertuaras. Bet dažniausiai tiek užsakomos, tiek dovanojamos buvo liturgijai skirtos knygos. Pagrindinė šių veiksmų paskata – atminimo intencija. Nuo XV a. pabaigos imtos užsakinėti knygos ir asmeniniam naudojimui, asmenys jas ėmė dovanoti vieni kitiems, kodeksus pradėta kaupti ne tik bažnytinėse institucijose, bet ir dvaruose. Nuo XV–XVI a. sandūros jau tvirtai galima kalbėti apie valdovų ir didikų asmeninius knygų rinkinius. XVI a. juos ėmė kaupti ir pareigūnai, bajorai, miestiečiai. Šiems rinkiniams būdingas daugiakalbiškumas, juos sudarė ne tik rankraštinės, bet jau ir spausdintos knygos, o egzempliorius pradėta puošti nuosavybės ženklais. Prozopografinio tyrimo metu surinktų kolofonų analizė sudarė galimybę nagrinėti knygos meistrų profesinės grupės sudėtį ir kaitą, kitus klausimus. Savęs įvardijimas nurodant vardo formą, pareigybes bei knygos perrašymo vietą tapo pagrindiniu kriterijumi skirstant asmenis į dvasininkus ir pasauliečius. Nustatyta, kad nuo XIV a. knygas perrašinėjo dvasininkai, o XV a. viduryje į šį procesą įsitraukė pasauliečiai rašovai, derinę raštininko karjerą su užsakytų knygų perrašymu. XVI a. pirmojoje pusėje dvasininkų ir pasauliečių rašovų skaičius beveik susilygino. Galima kalbėti apie XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje susiformavusias knygos perrašymo aplinkas vienuolynuose, bažnytinėse institucijose, valdovo kanceliarijoje bei didikų raštinėse.

Antrajame skyriuje, skirtame *Knygos recepcijai visuomenėje*, nagrinėjama, kaip kito visuomenės požiūris į knygą ir santykis su ja. Nuo XIV a. vieniems kodeksas buvo darbo priemonė, kitiems – statuso bei mados ženklas, tretiems – dvasinis poreikis, įgavęs kūrybos išraišką. Aptariamam laikotarpiu buvo rašomi nauji kūriniai, atliekami tekstų vertimai, sudaromos naujos rinkinių redakcijos. Knygos atliko atminties saugojimo, asmeniui

reikalingos papildomos informacijos kaupimo funkcijas. Tekstų paraštėse likusios marginalijos, nuosavybės įrašai liudija knygas aktyviai funkcionavus visuomenėje, keitus savininkus. Susiformavo visuomeninis, tarnybinis ir asmeninis santykis su knyga. Kodeksus pradėta vaizduoti to meto meno kūrinuose. XVI a. pirmojoje pusėje knyga tapo LDK raštingų piliečių gyvenimo dalimi.

Tokią knygos skvarbą į visuomenės gyvenimą liudija ir tai, kaip ji buvo įvardijama. Šio klausimo analizei skirtas trečias skyrius – *Knygos samprata šaltiniuose*. Remiantis išlikusiais pavieniais XIV a. pabaigos–XVI a. vidurio inventoriais, turto sąrašais, knygų registrais ir 1557 m. Supraslio vienuolyno bibliotekos katalogu, nagrinėjama, kokius knygos požymius ar jų sudarančius elementus amžininkai manė esant svarbius ir reikalingus paminėti tam, kad identifikuotų kodeksą. Tam įtakos turėjo išsiplėtęs knygos repertuaras, atsiradusios spausdintos knygos. Nustatyta, kad jei XV a. pabaigoje stengtasi knygą tik įvardyti kaip vieneta, tai nuo XVI a. pradžios imta minėti kai kuriuos kodekso požymius, apibūdinančius tiek turinį, tiek fizinį pavidalą.

Knygos kultūra ir jos recepcija visuomenėje nebus išsamiai atskleista, neįvertinus visų su jos atsiradimu ir funkcionavimu susijusių veiksnių, iš kurių vienas svarbiausių yra pats knygos gaminimo procesas. Trečiojoje tyrimo dalyje – *Rankraštinės knygos meistrystė* – siekiama atsakyti į klausimus, kaip ir kur, kokiomis priemonėmis buvo gaminama knyga. Pirmajame skyriuje, skirtame *Knygos gamybos procesui*, remiantis išlikusiais kodeksais ir jų sandaros ypatybėmis, skriptorių įrašų analize ir informacijos interpretacija, nustatomos skriptoriumo darbo taisyklės ir susiformavusios tradicijos (naudotasi šablonais ir formuliariais, manoma, kad dalintasi ir darbo patirtimi). Miniatiūros, likę marginaliniai įrašai ir tai, kaip buvo surašytas tekstas kodeksuose, liudija apie egzistavusią darbo organizaciją, darbų pasidalinimą, patį rašymo procesą ir jo trukmę.

Antrajame skyriuje apie *Gamybai naudotas medžiagas ir rašymo įrankius* nagrinėjama naudotų knygos gamyboje medžiagų (pergamento, popieriaus) kaita. Knygų popieriaus analizė atskleidžia, kad skriptoriumuose buvo kaupiamos įvairių medžiagų atsargos, o jų panaudojimo paplitimas liudija atskirų kodeksų sudarymo istoriją. Archeologiniai radiniai leidžia bent apytikriai įsivaizduoti rašymo priemones (stilius, rašalines), o miniatiūros ir

marginaliniai įrašai nurodo plunksnų naudojimą rašymui. Pradėti cheminės analizės tyrimai atskleidžia, kad skriptoriumuose buvo naudojamos skirtingos medžiagos ir pigmentai, gaminant rašalus ir puošybai reikalingus dažus.

Ketvirtojoje disertacijos dalyje *Knygos architektonikos raida* kodeksas analizuojamas kaip visuomenės materialinės ir dvasinės kultūros produktas. Vienoje ar kitoje aplinkoje susiformavusios knygos architektonikos taisyklės, rašiusiųjų teiktas pirmumas vienam ar kitam teksto puošybos stiliui, liudija aplinkos, iš kurios kodeksas išėjo, ar galimo jo užsakovo ne tik estetinį skonį, aspiracijas, bet ir finansines galimybes. Drauge tai buvo vienas iš to meto raštingosios visuomenės bendravimo kodų.

Pirmajame skyriuje *Knygos pavidalo kaita* analizuojami kodekso struktūros išorinių elementų – knygos formato, bloko sudarymo ir įrišimų – kaita. Knygos vaizdas priklausė ne tik nuo ją kūrusių meistrų įgūdžių ir galimybių, bet ir nuo jos pagaminimui skirtų lėšų bei medžiagų, vyravusios knygos kūrimo tradicijos, nuo knygos paskirties. Lankų žymėjimo analizė teikia papildomos informacijos apie kodeksų perrašymo ir gyvavimo istoriją. Išlikusių originaliųjų įrišimų analizė leidžia teigti, kad XV a. pabaigoje–XVI a. antroje pusėje LDK funkcionavo vietoje gaminti įrišimai. Iš Vakarų Europos vis labiau skverbiantis spausdintoms knygoms, vietinių viršelių puošybos elementai, jų stilistika panašėjo į to meto vakarietiškus įrišimus. Knygrišiai ir jų darbo užsakovai jau tuo metu siekė, kad į viršelio kompoziciją būtų sudėti elementai, susieti su knygos turiniu arba nurodantys kodekso priklausomybę.

Antrajame skyriuje *Turinio ir vaizdo vienovė* nagrinėjama vidinių knygos struktūros elementų (teksto lauko, rašto, pagrindinio ir pagalbinio tekstų, knygos puošybos ir iliustracijų) kaita. Kodekso užsakovas, knygos turinys ir jos struktūros elementai, meninis apipavidalinimas bei knygos paskirtis buvo glaudžiai susiję. XVI a. pradžioje LDK kodeksą imta suvokti kaip vientisą vienetą tiek formos, tiek turinio prasme. Pasirodė pirmieji kodeksai, turintys bendrą turinį, pratarinę, vieningą rubrikų ir inicialų sistemą. Tokią pat knygos architektoniką, tokius pat vidinius elementus naudojo ir pirmieji spaustuvininkai. Nuo XV a. pabaigos LDK knygos kultūroje galima kalbėti apie rankraštines bei spausdintas knygų sąveiką.

Disertacijos išvados.

1. Atlikti tyrimai patvirtina ginamąjį teiginį, kad rankraštinės LDK knygos kultūros istorijos ištakos sietinos su pirmąja XIV a. puse. Valdovo dvaro krikštas XIII a. viduryje sudarė palankesnes sąlygas Katalikų Bažnyčios veiklai Lietuvoje. Prijungtose senosios Rusios žemėse tuo metu jau veikė Stačiatikių Bažnyčia, tad tiek *Lithuania propria*, tiek prijungtose rusėnų žemėse funkcionavo stačiatikių bei pavienės katalikų liturgijai skirtos knygos. Aukštaitijos krikštas 1387 m. ir Žemaitijos krikštas 1413–1417 m. sudarė sąlygas Vakarų Europos civilizacijos reiškinį (evangelizacijos, valdovo dvaro ir kanceliarijos, lavinimosi) spartesnei recepcijai. Valdymo struktūros kūrimas, Katalikų Bažnyčios institucijų, mokyklų tinklo steigimas ir plėtra lėmė, kad rašytinį dokumentą imta naudoti ne tik valstybiniu lygmeniu, bet ir socialinio elito tarpusavio bei turto santykiuose. Šalyje buvo įvaldyta rašymo kultūra, sparčiai didėjo raštingų pasaulėjančių žmonių grupė, kuri mokėjo skaityti ir rašyti rusėnų, bažnytine slavų, lotynų, lenkų kalbomis.

2. Nors daugelį knygos kultūros reiškinio pokyčių skatino didžiojo kunigaikščio aplinka ir Katalikų Bažnyčia, tačiau tiek pat svarbi buvo ir Stačiatikių Bažnyčios veikla. Prijungusi rusėniškas žemes ir priėmusi katalikų tikėjimą, LDK siekė Bažnytinės unijos, stengėsi krašto Stačiatikių Bažnyčią padaryti priklausomą tik nuo Konstantinopolio. Kijevo metropolijos kūrimas su centru Naugarduke ir Vilniuje, aktyvi metropolitų politinė, religinė ir kultūrinė veikla sudarė sąlygas formuotis savitai rankraštinėi LDK knygai. Stengtasi turėti savus Šventraščio knygų kompleksus, vaizduoti savo valstybės šventuosius tiek literatūroje, tiek to meto dailėje (miniatiūrose). Tai galėjo būti daroma ir valstybės politikos tikslais, siekiant Bažnytinės unijos. Tuo pačiu tai buvo atsvara tiek katalikiškai, tiek Maskvos Rusios bažnyčiai raštijai.

3. Integravus stačiatikių kultūros palikimą į valstybės kultūrinį gyvenimą (valstybės kanceliariją, metraščių kūrimą), buvo pasinaudota rusėniškos valstybės dalies potencialu. Valstybėje visą aptariamąjį laikotarpį dėl buvusių politinių ir religinių sąlygų knygos lotynų rašmenimis ir kirilika funkcionavo kartu, buvo steigiami nauji ne tik katalikų, bet ir stačiatikių rašto centrai. XV a.–XVI a. antrojoje pusėje buvo atgaivinti arba sukurti nauji

pajėgūs (sukurtų kodeksų apimtimi ir kokybe) rašto centrai Kijevo Olų lauros, Slucko, Leščės vienuolynuose, Smolensko vyskupo ir Stačiatikių Bažnyčios metropolito raštinėse Vilniuje, Naugarduke; Vilniaus kapitulos, Vilniaus vyskupo ir bernardinų vienuolyno aplinkose; krašto valdovų, didikų Soltanų, Sluckių, Goštautų, Radvilų, Ostrogiškių dvaruose. Vienu svarbiausiu ir reikšmingiausiu tokiu centru XVI a. pradžioje laikytina metropolito Juozapo Soltano aplinka. Nuo XVI a. vidurio stačiatikių raštijos centras persikėlė į Supraslio vienuolyną.

Aptartieji reiškiniai lėmė, kad išaugo rankraštinės lotyniškos knygos poreikis kasdienei veiklai valdovo dvaro, didikų, bažnytinių institucijų aplinkoje, o nuo XV a. vidurio toks poreikis ėmė formotis ir turtingų bei raštingų miestiečių luome. Užfiksuoti knygos gyvavimo faktai LDK gyventojų aplinkoje liudija knygos visuomenės genezę ir kaitą XIV–XVI a. antrojoje pusėje.

4. Atlikę tyrimą galime teigti, kad jau XIV a. LDK susiformavo ankstyvoji knygos visuomenė. Krašto valdovai, daliniai kunigaikščiai ir abiejų Bažnyčių hierarchai pirmieji perėmė knygos kultūrą, suprato jos svarbą, globojo ir rėmė knygos sklaidą valstybėje. Jau XIV a. susiformavo vyraujantys iki pat XVI a. vidurio knygos funkcionavimo būdai. Kodeksai buvo užsakomi, perrašomi ir dovanojami, kaupiami, o tuo pačiu jie atliko atminties saugojimo, puoselėjimo ir perdavimo funkcijas. Knyga taip pat buvo laikoma prabangos ir prestižo dalyku. Valdovai stengėsi kitiems visuomenės nariams rodyti sektiną pavyzdį. Ypatingą poveikį dvasiniam gyvenimui darė viešai demonstruojamas pamaldumas ir dosnumas Bažnyčiai. Nuo XV a. vidurio LDK knygos visuomenę papildė ir didikai, dalis miestiečių ir studentų. Susiformavę konfesiniai, informaciniai, kultūriniai poreikiai, kartu gyvavusios skirtingos kultūrinės tradicijos skatino jų tarpusavio sąveiką, o sykiu ir sparčią knygos sklaidą. Kūriniai buvo pradėti versti iš lotynų, lenkų ir čekų į rusėnų kalbą. Nuo XV a. pabaigos–XVI a. pradžios galima kalbėti apie susiformavusią sociokultūrinę aplinką knygai funkcionuoti, t. y. intelektualiu darbu besiverčiančių bei kultūrinių poreikių turinčių asmenų grupę, kuri tapo pagrindine gausėjančių įvairiakalbių knygų (tiek rankraštinė, tiek spausdintų) vartotoja, rašymo iniciatore, mecenate bei kūrėja. Kodeksai imti užsakinėti meistrų-dailininkų dirbtuvėse, pirkti tam tikrose vietose. XVI a. viduryje LDK knygos

visuomenė jau apėmė įvairaus visuomeninio statuso gyventojus, o rankraštinės knygos komunikacija įgijo pilno ciklo bruožus. Politinio elito ir abiejų Bažnyčių hierarchų užsakymu, politinių, visuomeninių, asmeninių intencijų dėka buvo sudaromi nauji tekstų rinkiniai, kuriami metraščiai, teisynai, poleminiai ir panegiriniai tekstai. Knygas imta kaupti tiek instituciniuose, tiek asmeniniuose rinkiniuose.

5. Aptariamuoju laikotarpiu taip pat kito – pasaulėjo – knygos meistrų socialinė sudėtis. Jei XIV a. fiksuojami dvasininkai, tai XVI a. pirmojoje pusėje perrašant knygas dalyvavo ir dvasininkai, ir pasauliečiai rašovai, derinę raštininkų karjerą su užsakytų knygų perrašymu. Skirtinga rašovų geografinė kilmė, jų kelionės pagal tarnystės vietą, atskiros rašovų kartos, užsakovų ir rašovų santykiai liudija, kad tuo metu pradėjo formotis knygos meistrų (amatininkų) grupės, kad buvo susiformavusios įvairios (pasaulietinės ir religinės) knygų perrašymo aplinkos.

6. Pagrindinis knygos gaminimo procesas buvo jos perrašymas. XV a. paskutiniame ketvirtyje–XVI a. viduryje LDK jis buvo suklestėjęs. Daugybė rašymo vietų, naudotų medžiagų įvairovė, užfiksuotas darbo pasidalijimas arba komandinis darbas, susiformavę kolofonų formuliariai, turėtieji iliuminacijų šablonai liudija egzistavus nusistovėjusių knygų rašymo procesą, tam tikras darbo tradicijas ir taisykles. Rašovas ne tik perrašinėjo, bet ir naudojo visas savo kūrybines galias darbo procese. Visa tai leido gausinti perrašomų egzempliorių skaičių, darėsi įvairesnis kodeksų apipavidalinimas.

7. XIV–XV a. liturginių knygų dovanojimas ne tik skatino krikščionybės, bet ir knygos kultūros sklaidą visuomenėje, kartu formavo naują kultūros reiškinių, įskaitant ir knygą, supratimą. Jau šiuo laikotarpiu knyga vieniems visuomenės nariams buvo darbo priemonė, kitiems – statuso ženklas. Nuo XV a. pabaigos iki XVI a. antrosios pusės kodeksas kai kuriems asmenims tapo dvasinių poreikių, kūrybingumo išraiška. Knyga atliepė įvairius poreikius: tarnybinius, visuomeninius, asmeninius.

8. Gausėjant egzempliorių bei rinkinių skaičiui, įvairėjant asmenų santykiams su knyga, LDK visuomenėje keitėsi ir knygos suvokimas. Jei ankstyviausiu nagrinėjamu laikotarpiu kodeksas buvo suvokiamas kaip statiškas, sakralus, vientisas objektas, kuriam žmogus mažai turi įtakos, tai jau nuo XV a. galime kalbėti apie knygą kaip mobilų, kintantį objektą,

labai priklausanti nuo žmogaus, tiesiogiai su knyga susieto. Knygos migravo geografinėje ir gyvenamoje erdvėje, jų gyvavimas įgijo laiko dimensiją. Taigi jos ne tik keliaudavo su žmogumi iš vienos vietos į kitą, bet ir buvo nuolat vartojamos. Knygos pajudėjo iš dėžių, kuriose buvo saugomos, į kuriamų bibliotekų lentynas. Knygos ar sudaryti kodeksų rinkiniai tapo paveldimi ir būdavo perduodami iš kartos į kartą. Mobili tapo ir pačios knygos struktūra: jei ankstyviausiu laikotarpiu kodeksus stengtasi tiksliai atkurti, tai vėliau pradėta perrašomus kūrinius komponuoti į konvoliutus pagal tematiką ar paskirtį. Tuo tikslu iš knygų pradėta išimti vieną ar kitą netinkamą dalį, skyrių ar lanką. Pasikeitus bažnytiniam statutams, kai kurie kodeksai tapdavo nereikalingi, gaudavo įvardijimą *vetus* arba *старые*. Dažnai jie buvo naudojami ir pakartotinai (pvz., pergamento lapai naudoti sudaromų naujų knygų įrišimams).

9. Besikeičiantis knygos suvokimas atsispindėjo to meto šaltiniuose. XV a. pradžioje knyga apibūdinama tik trumpu, turinio esmę apibendrinančiu pavadinimu. Dar XV a. pabaigoje ji būdavo apibūdinama kaip daiktas, registruose nurodžius tik fizinius jos požymius. XVI a. viduryje LDK raštingi žmonės jau naudojo bibliografinio aprašo prototipą, fiksavusį knygos požymius. Toks aprašo prototipas buvo naudojamas sudarant knygų registrus ir katalogus.

10. Remiantis kodikologiniu tyrimu, galime išskirti tris rankraštinės knygos, kaip materialinės ir dvasinės kultūros produkto, visuomenės komunikacijos įrankio, raidos etapus LDK. Ankstyviausias raidos etapas apima laikotarpį iki XIV a. pabaigos. Knygos buvo gaminamos 1⁰ formatu, rašomos ant pergamento ustavu, puošiamos teratologiniu stiliumi. Jų repertuaras – liturginis. Antrasis etapas prasideda nuo XV a. Imtos gaminti 4⁰, o vėliau ir 8⁰ formato knygos. Kodeksai buvo rašomi tiek ant pergamento, tiek ant popieriaus, pusiau ustavu, knygos dažniausiai dekoruotos Balkanų stiliumi. Repertuare atsiranda ir pasaulietinių skaitinių, vertimų iš lotynų, čekų, hebrajų kalbų. Nuo XV–XVI a. sandūros galima kalbėti apie trečiąjį laikotarpį, kai ant pergamento buvo rašomi tik pavieniai puošnūs egzemplioriai. Knygos rašomos pusiau ustavu, greta Balkanų dekoru tradicijos ima plisti neobizantinis dekoras, paveiktas Vakarų Europos meno. Šios stilistikos iliuminavimas kartu su ypatingai plačiais teksto laukais tapo išskirtiniu LDK rankraštinės knygos požymiu. Tuo pačiu metu prasideda ir naujas reiškinys – abipusė spausdintos ir rašytos knygos sąveika,

turėjusi įtakos repertuarui ir dekorui. Rašovai perrašinėjo spausdintas knygas ar jų dalis į rankraštinius kodeksus, o spaustuvininkai spausdino rankraštinių knygų tekstus, perimdami visą rankraštinės knygos struktūrą ir architektoniką. Tokia knygos kaita atskleidžia to meto visuomenės ar tam tikros aplinkos poreikių bei ekonominio, finansinio ir kultūrinio potencialo pasikeitimus.

11. Nagrinėjamu laikotarpiu knyga jau buvo vientisas organizmas, pasižymėjęs specifine architektonika, kiekvieno tipo knygai pritaikytais vidiniais ir išoriniais struktūros elementais. Didžioji jų dalis buvo nusistovėjusi, tradicinė. Visi knygos elementai, meninis apipavidalinimas ir knygos funkcinė paskirtis, taip pat jos užsakovas buvo glaudžiai susiję. XVI a. pradžioje pakinta knygos kaip vieneto samprata. Kodekso, kaip atskirus kūrinius (knygas) fiziškai jungiančio vieneto, suvokimą pakeitė kodekso kaip vientiso vieneto (naujo kūrinio), turinčio bendrus, vienijančius vidinius ir išorinius knygos elementus, samprata. Tad jei ankstyviausiu laikotarpiu sąvoka *knyga* aprėpė tik turinį, tai nuo XVI a. pradžios ši sąvoka apėmė tiek turinį, tiek fizinę formą ir sutapo su sąvoka *kodeksas*. Atsirado visam kodeksui bendras turinys, pratarmė, trijų lygmenų atsklandos ir incialai. Knygų dekoru detalės ėmė atspindėti epochos pasaulėjautą.

12. Remiantis atliktu šaltinių tyrimu galima teigti, kad dėl knygų, parašytų kirilika, ir dėl lotyniškais rašmenimis parašytų kodeksų koegzistencijos jau nuo XV a. antrosios pusės ėmė formuotis savita LDK knygos kultūra. Valstybėje buvo finansinio potencialo, o vartotojai jau turėjo estetinį skonį išskirtinėms puošnioms rankraštinėms knygoms užsakyti. Rankraštinės knygos meistrystė buvo pasiekusi atitinkamą lygmenį ir galėjo tenkinti įvairių užsakovų reikalavimus.

13. LDK knygos kultūros pavaldai artėjo prie Vakarų Europos knygos kultūros ir pagal turėtą intelektualinį potencialą ją atliepė. Išsilavinę raštingi daugiatautės LDK asmenys jungė tautas ir kultūras, o jų įsisavintos mokslo bei kultūros žinios veikė XVI a. LDK raštijos, mokslo ir kultūros pasiekimus. XVI a. pirmojoje pusėje knygos, surašytos bažnytine slavų, rusėnų bei lotynų kalbomis, patyrė tiek stačiatikių, tiek katalikų tradicijų įtaką kalbos, tekstologijos bei meno aspektais, tai yra jos atspindėjo Vakarų ir Rytų krikščionybės sąveiką LDK ir tapo geriausia jos kultūrinės raiškos forma.

Rankraštinės knygos kultūros recepcija sudarė sąlygas dinamiškai spausdintos knygos raidai. Buvo sukurti rašto tekstų resursai, parengta intelektualinė ir materialinė dirva spausdintai knygai įsitvirtinti ir funkcionuoti. Rankraštinės ir spausdintos knygos sklaida nuo XVI a. pradžios sustiprino visuomenės mokslinės minties ir informacijos poreikius.

Disertacijos prieduose pateikiama kodikologiniam tyrimui sudaryta knygos aprašo forma (1 priedas); prozopografinio tyrimo metu surinkti duomenys apie asmenis, kurių aplinkoje vienu ar kitu būdu funkcionavo rankraštinės knygos (2 priedas); knygos meistrų chronologinis sąrašas bei rašovų paliktų įrašų tekstai (3 priedas). Paveikslai (4 priedas) iliustruoja disertacijoje nagrinėjamus materialiuosius artefaktus (t. y. naudotas medžiagas, įrankius) bei knygos struktūros elementus.

Disertacijos aprobacija

Mokslinės publikacijos Lietuvos periodiniuose leidiniuose, įtrauktuose į Lietuvos mokslo tarybos patvirtintą tarptautinių duomenų bazių sąrašą:

1. LDK rankraštinė knyga XIV a. pradžioje–XVI a. viduryje: sąlygos sklaidai ir funkcionavimui. *Knygotyra*, 2009, t. 53, p. 7–37.
2. Ankstyvosios knygos visuomenės genezė ir kaita LDK. *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 7–26.
3. LDK rankraštinės knygos mecenatai XIV a.–XVI a. viduryje. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2011, t. 60: Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai. Įteikta 2010 m. rugsėjo mėn.

Pranešimai disertacijos tema, perskaityti įvairiose tarptautinėse mokslinėse konferencijose ir publikuoti:

1. Владас Дрема и его исследования в области рукописной книги. Publikuota: *Книга – источник культуры: проблемы и методы исследования: материалы Международной научной конференции (Минск, 25–27 ноября 2008 г.)*. Москва, 2008. 415 с.

2. Дослідження Владаса Дрґоми з книжкового мистецтва у Великому Князівстві Литовському. Publikuota: *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології* [interaktyvus]. Львів, 2009, вип. 4, с. 200–205 [žiūrėta 2011 m. sausio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/VLNU/Knyg/2009_4/index.html>.

Kiti straipsniai disertacijos tema:

1. LDK rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. pab.): problemos ištirtumas Lietuvoje. Iš *VU doktorantūros studijos Filosofijos ir Komunikacijos fakultetuose*: [projekto] „Nacionalinio tapatumo išsaugojimas globalizacijos sąlygomis“ metodinė studija. Sudarė: Marius Povilas Šaulauskas; Stasė Vaškevičienė. Vilnius, 2008, p. 194–210.
2. Paroda „Seniausios rankraštinės Šventojo Rašto ir kitos religinės knygos“ = Exhibition „The oldest manuscripts of Holy Scripture and other religious books“. Iš *Dokumentai. Knygos. Parodos kronika, XI–XX a.* = *Documents. Books. Exhibition chronicle, 11th–20th c.* Sudarytojai: Vydas Dolinskas, Jolita Liškevičienė. Vilnius, 2009, t. 5, p. 69, 135–137, 138–143.

Apie autorę: Rima Cicėnienė gimė 1967 m. birželio 29 d. Kelmėje. 1990 m. Vilniaus universitete ji įgijo istorijos ir visuomenės mokslų dėstytojos diplomą. 1990–1997 m. R. Cicėnienė dirbo Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Lietuvos Statutų ir Metrikos grupės laborante. Nuo 1998 m. iki 2010 m. ji vadovavo Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriui. Nuo 2010 m. dirba šios bibliotekos direktoriaus pavaduotoja mokslui. 2006–2010 m. autorė studijavo Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Knygotyros ir dokumentotyros institute doktorantūroje. Nuo 2007 m. ten pat dirba lektore.

E-paštas: ciceniene@mab.lt